

№ 2
2013

Орга

*23-г1а февраль -
Даймехкан турсалчун де*

12+

Орга **№ 2. 2013**

**Пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературин-исбаьхьаллин журнал «ОРГА»**

Арадолу 1958 шарахь дуьйна

**Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Илашбахь,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур яц.**

Мамакаев Мохьмад

**сайтaш: www.orga-journal.ru
chenetbook.info**

эл. почта: orgagroz@mail.ru

**Кобрта редактор –
Минкаилов
Эльбрус Салаудиевич**

Редакцин кхеташо:

Алиева Зарина
Бурчаев Хьаьлим
Мамакаев Эдуард
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип
Шамсудинов Бувайсар

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин къоман по-
литикин а, зорбанан а, хаамийн а Ми-
нистерство

364051 НР, Сольжа-Гала,
В. Маяковскийн урам, 92

**Журнал баттахь цкъа
арадолу**

Редакце схьалушйоулу произведенеш
зорботохна хила еза. Журнала тIе ца тоь-
хначу произведенийн маххадор а, уьш ав-
торшка юхаялар а редакцино шена тIе ца
лоцу.

Сурташ даьхнарш:
Минкаилов Э., Ильясов А., Шавхалова А.

Редакцин адрес: 364051 Нохчийн Республика, Сольжа-Гала, В. Маяковскийн урам, 92.
Зорботоха дIаделла 25. 02. 2013 ш. Арахеца куьг яздина 28. 02. 2013 ш.

ЧУЛАЦАМ

ЛАЗАМАН ЛОРАХ

КАГЕРМАНОВ Докка
Вайн иэс. *Поэма*. 3

ЮБИЛЕЙ

Абдулаев Лечин – 60 шо
АЛИЕВА Зарина
«Со ву хьан тIаьххьара хьаша – ширачу бIешерех ваьлла». *Статья*. 13
АБДУЛАЕВ Леча
«Со виса хьаьгна, ца воьду...». *Стихаш*. 17

ПРОЗА

ШАЙХИЕВ Iалвади
Хьалха бара беа некъ. *Дийцар*. 24
АБДУЛАЕВ Мухьаммад
ГIургIезийн тамашийна хелхарш. *Дийцар*. 31

ГОЧДАРШ

ПАВЛЕНКО Петр
Кавказан повесть. *Повесть. Гочинарг Бурчаев Хьаьлим*. 50

ШУН КНИГИЙН ТЕРХИ ТIЕ

БУРЧАЕВ Хьаьлим
Айдамирова Машар. «Лаьмнийн хIайкал». *Аннотаци* 75

2013-ГIА ШО: ХИЛАМАШ, ХААМАШ

МАХМАЕВА Малика
Поэташ декьалбира. *Хаам*. 77

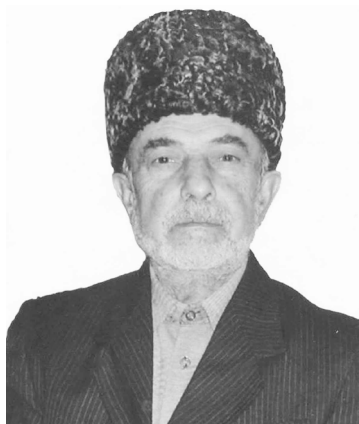

Лазаман лорах

КАГЕРМАНОВ Докка

Вайн изэс

(Лазам я 1944-чу шарахь махках даьккхинчу халкъан узам)

I. Бовлахь

Бовлойн лам тӀехь салташа
Турмалца хьуйсуш бӀаьрг бобгӀу,
Хьун тийна лаьгта, хӀетте майор
Шеквуйлу, ладоьгӀу.

Дуьрста буйнахь стаг го цунна
Меллаша вьодуш лома.
Иза цуьнга, турмал нисъеш,
Юх-юха хьобжу гома.

Хьусан ву и, говр ца яло,
Льохуш гурахойн рема.
Майор тийши иза хиларх
Хьалха вевзинарг шена.

Дагадае цо аьлларг хӀетахь
Юьхьа-дуьхьал шега:
–Идалан тхьбца хӀун чӀир ю те?
ХӀун де боху тхьбга?

Тхан кегий нах, баха луурш,
Пам тӀе ца бохуйту.

РогӀехь бахана, леташберш
Пам тӀера ца оьхуйту.

Догахь Гитлер ма ву вайна –
Даймахкана тӀелеташ!
Тхан кӀентий сецор ду тьеха
Уьш тӀемалой ца хеташ?

Тхан Ханпаша, майра лом,
Исс бӀе фашистал а тоьлла!
Цуьнца яхьбевлла кӀентий
Эскарехь сов хӀунда бевлла?..

Шен дегабаам Хьусана дӀаэли,
Кхерам ца гуш, майра.
Цо, юьхь ягош, аьлла бакьдерг
Чекистана ца тайра.

Цатам цо цкъачунна кьевли,
ХьагӀ йити тӀаьхьа сийса.
Майор чӀогӀа цецваьлла ву
Хьусан вахьарх дош кьийса...

ХӀинца ломахь аьтто бели, –
Хьусанна цо хьакхий цергаш.
Цо, пулемет екош,
Салташна поттарш хӀиттий лерга.

«АллахӀ!» олуш, ша-шен нисвеш,
Хьусан ахка чохь вуьйжи.
Орца доккхуш йилбаз-мохь тийжаш,
Лаьмнашка дӀабаьржи...

ТӀерлойн дукьахь малх бузуш,
Ломан буьххье ИндагӀ текха.
Сарахь салтий «казарме» боьлху,
Йир а йолош лекха.

И гIар хезна, Хьусанан пхьарча
Тохадели дера.
Йир герга мел йогIу а, ЗIенна тIехь и
дуьйлу хьера.

Зе хьерча. Дужу. Готту.
Эххар а дели и хеца.
Эр санна, деалара дахлуш,
Хьаьди ден чIир эца.

Цо да вуйш гича санна,
И тIелети салтичунна.
Цо топ туйхи пхьарчина,
Ша вевзий «хууш» цунна.

ЗIаран кетIахь пхьарча дуьйжи,
Чож а догуш, цIе яьлла.
Бераш доьлхуш тIехьаьлхи:
«Вайн пхьарча а дий-кха!» аьлла.

Пхьарча-м Iуьллу,
бIаьргаш боьлхуш,
Шайн зIаран кетIахь доьжна.
Доьлхучу шайн берийн бIаьра
ТIаьхьара гIийла хьаьжна...

Кабихина наб ца кхеташ,
Еха буйса дIаели.
«Учахь гIовгIа! И хIун ду?» – олуш,
Иза коре ели.

Салтий бу, неI ца тухуш, Кабихин чу
Хецна богIуш.
Чубевли уьш, тIаьхьарчо
Шена тIаьхьа неI ца чIогIуш.

Гевлера Хьусанан шаьлта
Яккха кхевди цIеннана.
Майор кхии, цуьнан куьг Iовдуш,
Озадайта анна.

Кабиха неIаре ластий,
Шаьлта юллуш шен доьхкарх.
Яппаршца чIогIа мохь хьаькхи:
«Араяла чехка!»

И мохь дIахезна, сан ненан нанна.
Иза орцах хьаьдда.

«Кабиха, хIун ду хилларг?» –
Хотту цо неIарх чукьедда, –

«Юьргана дерг – ловзар» аьлла.
Хьо карзах ма йийла.
Ца го хьуна хьайн йоI йоьлхуш?
Хьастахьа и, Хьамийла.

Салтий дера бу. Къиза бу.
Собарде! Ма ейта хьуо эрна.
Хьусан, пхьарчий ден а
Доцу бахьана даьлла кхарна...

Вайн къина доьлхуш бежанаш ду,
Шаьш ма дита бохуш.
Доьлху хир ду уьш, Кабиха,
Везчу Деле вай доьхуш.

ГIораш доьхна, деза уьш
Божалара хеца ара.
Вайн долара-м даьхна уьш.
ДоьгIнарг лелор-кха цара.

Кхин вайн дола хир дац царна,
Хир дац дуьхьалдовла.
Со гIур яц етт оза,
Эса дузийна, божал къовла.

Вайга дIагIо боху кхара
Евзаш йоцчу паналле.
БIовла йитий, дIагIо, боху,
Малх гIоттучу аналле.

Ирс-яI, хIара бала ца ловш,
БIаьвнашкахь баьхначеран.
Бераллехь шаьш левзинчохь
Каш чурт долуш, буйсучеран.

И текъамбеш сан ненан нанас
Кабиха ерзий могIаре.
Нани хьоьжу, сатуьйсу
Тoьра богIуш вежарий гаре.

Кхааран дийнан бала
Массарна кхавьчна цхьабосса.
ГIовлан кIотарш –
Гoьзан генаш – иссе дели дасса.

Гаргулийн могорш санна ду
Цу кютарийн тача-некъаш,
Уьш Бювла чу а дубсуш,
Цхьа некъ хуьлу вуно беа.

Бавлой бу Юдикаеш,
Хьусанан хьостан хи муьйлуш,
Тяьххьара муьйлуш, сагладеш,
Хорамаш хица къуьйлуш:

Хьан куьзган чу кхин хьуьйсур бац
Гурахара мехкарий.
Хаац тхуна хьо кхин гурий,
Сел чомехь хьо кхин мерий.

Тхо д'адоьлху. Хьо дуса,
Маьлхан, бетган нур къагош.
Акхарой, олхазарш, наггахь стаг
Хьайн чамица Iабош...

2. Бечигахь

Сарралц некъбеш, кхечи тхо
Дай цахь боцчу Бечиг юьрта.
Бечигхойн тхов к'ел ца дуьгу тхо,
Лохку лай к'ел – керта.

Салтий бу герзаш кийча,
Уьш тхо лардеш, гонах лаьтта,
Вахлаба боху: «Же-ям, к'ентий,
Шу юьстах ма латта, –

Ще латае! Юса! Зударий, бераш
Дохде чехка».
Мохьмада, Махьмуда
Г'уркхаш идош, долиий-кх техка.

Лайн чимаш стиглахь дагош,
Щеран мотт тирах кхерста.
Цуьнан суьрташ г'айг'анца дохуш,
Къаной-м Iадда лаьтта.

Берийн бедарш, мачаш йохлуш,
Iаьнарш ю г'ийла г'уьттуш,
Шелбелла шайн когаш, бохбан, Бераша
ц'ерга Iуьтту.

Гаш некъехь уьш мацделла,
Доху цара некъан марта.
Наноша сискалш, жижгаш,
Щерга хьийзош, долиий датта.

Бауддис, Билалас схьагулдо
Шайн нийсарой-бераш.
Марта доькъуш, цхьаьна дууш,
Сапарг'атдели церан.

Ц'аро дохдеш, набарша техкош,
Набарш хьег'а царна.
Г'одмашна т'ехь, меттахь санна,
Обгу уьш юххехь ц'арна.

Дай-наной сема Iаш,
Еана кхечи некъан Iуьйре.
Чохь наб'ийна майор г'аьтти.
Хьежа х'юьтти нехан коре.

Салташка цо овра до:
«Халкь г'аттадай, даккха меттах.
Итон-Кхаьллахь машенаш ю,
Уьш кхаьрга хьобжуш лаьтта».

Ма генах ю Итон-Кхаьлла,
Тхо генахь ду д'акхача.
Селхана бинчу г'ашлоин некъо
Лашкаяхна мачаш...

Марша Iойла хьо, дай цахь боцуш,
Тхо дохдина Бечиг.
Саг'а хуьлда хьан юьртахойн
Оха дагийна дечиг...

Тхо д'адоьлху, тхо д'ахьег'а,
Селханчул боларш доьхна.
Итон-Кхаьлла ган хьуьйсу тхо,
Б'аьргаш цигахьа боьг'на.

Сарахь го рузбанан маьждиг,
Го момсар, цуьнан бутт-седа.
Гергадог'уш, х'инца го юрт,
Дукь т'ехьара схьакъеда.

Ма хуьлда-кха итон-кхаьллоь
Тхо санна ц'ера баьхна.
Ма хилахьара церан маьждиг
Дог'анна к'ел ч'аьг'на.

Майорах лечкьош, дашорах лардеш,
Жуз ду сан четахь.
Цо аьлла: «Къуръан, шайлтий
Йохъуйтур яц, шен баьрг кхетахь».

Сайн жуз цуьнга дIа ца луш,
Хьожур ву маьждиг чу дилла.
Ца ваьлла цунах къастахь,
Дог доьлхур ду, ладар хилла.

ХIан-хIа, Жуз дIалур дац ас,
Лур дац ас майоран кара.
Сел сийдолчун сий лардеш,
Вехь, воейтур ву, Жуз марахь...

3. Итон-Кхаьллахь

Чирхой бахна цIенош санна,
И юрт лаьтта еса.
Шераскан буйса лерина,
Кхузахь доьшуш дац Еса.

Серладохуш чиркхаш доцуш,
Баьрзе ду цIенойн кораш.
Махо техкош, кхозуш ду
Уьш кьийлина аьчган гIораш...

ДIогахь гун маьждиг санна,
Юрт лаьтта массо кIур байна.
Жуз хьош, со маьждиге хьоду,
Мегар ду моятту сайна.

Салтичо, соьга мохь а тухуш,
Лаг дуьйли шен герзан:
«Хьай, жIаьлин кIеза-яI хьо!
Хьаьнга боху вухаверза!...»

Сан ненан нанас,
«Нинада» аьлла, со марауьллу.
Карараволий, ас сайн Жуз,
Нехан гIорказ чу дуьллу...

Тхо сихдина салташа,
ТIай тIе лохку, дера хьийза.
Жил-Галаман халкъ ца лалуш,
ТIай кIелахь ши муш цIийза.

ТIай лийчадеш хи тIедуьйлу,
Цо когех муьргаш етта.
ТIай техка. Тхо галдоху.
Орга гIергIа. Цинцаш детта.

Къано шел хьалха ваккха,
Махьмуд сеци, гIиллакх лаьцна.
Иза вадар тарделла,
Салтичо герз каралаьцна.

Цу мIаьргонехь цхьа эпсар кхий
«Ма тохалахь!» ала.
Эпсаро дов дерзадо,
Улলেখь и нисварна Дала.

ТIайл дехьахь машенаш лаьтта,
Тхо дIадига ю кийча.
ЧIаж серладоккхуш, деко долиь,
Мотораш латийча.

«БIоба! БIоба!» – бохуш,
Сан ваший, йиший ду дIакъехкаш.
«Сихо е! Сихо!» бохуш,
Майор сихвелла тхо лаьха.

Ло гихь тхо машен тIе даьхна,
Салтичо борт дIакъевли.
Ах озьна гIели Иин чу кхуссуш,
Ша а хьалавели.

ЖIаран ламаз а деш,
Шофери мотор гIараяккхи.
Цуьнца цхьаьна чиркхаш къагош,
Орган чIаж серладаьккхи.

Кхозучу бердашна кIелахь
Шоферна некъ го готта.
Хьалха сонехь, дог кхерадеш,
Ира, лекха бердаш лаьтта.

Килс лаьтгачу Горгачун йистехь
Цхьа тарх ирча кхозу.
Кхокхан тIам кхетахь а,
Харццал бен бердах бац и бозуш.

Цо кабина ведъярна кхоьруш,
Шофер руль тIе теIа,

Къилавахна, къеваьлла и
Лаьмнашна чIогIа чеIа:

«Со цецвуьйлу, кхетий хьо, майор,
Кху акхачу къаьмнех.

Ялсамани таръелла кхарна
Акхачу кху лаъмнех.

Хетте хестийна, кхетий хьо,
Вайн Лермонтовс, Пушкина.
Хаац суна-м, кхетий хьо,
Кху махкахь царна хIун гина.

Инах ца воьдуш тховса
Шерачу ара суо валахь,
Реза ву со кхана вала
Со виначу Ростов-гГалахь».

Шен текъам кхин ца сацош,
Шоферо руль буйна къуьйлу.
И цакхетарх велаийзош,
Майор-м ойлане вуьйлу.

И ойланаш юкъахойош,
Чаж декош, назма гIаьтти.
Конвойс, цец-акъяьлла, герз дулуш,
«Газот дуй и?» – хаьтти.

«ХIан-хIа, дера дац» , – эли ас,
Ма-хуьу кхетий маьIна.
Конвой кхийти. Ша-шега
Боху цо, шен чоин чета таьIна:

«Суна-м хаац, со ца кхета,
ХIорш махках хIунда баьхна.
Кхузахь бина, кхузахь кхийна.
Ворхе да кхузахь ваьхна».

Бехк, бахъана шега ша хоьттуш,
И гIайгIаян волу.
Цунна жоп луш санна наха
Назма юха а олу:

«Малхбалехъа вайн Дела ву,
Малхбузехъа вайн Дела ву,
Массо меттехь вайн Дела ву,
Дела воцчу ца дубгий вай-м...»

Ша-шеца ойла еш, конвойчо
Назмане ладоьгу...
Шофер, майор вулавелла
Берд, Ин къестош, машин угIу.

Аьрха Орга боьрахь гIергIа.
Машенца ло и кьийса.
Чхараш керчо ницкъ ца тоьуш,
ТулгIенийн чопа сийса...

Садаьржи. БIон-Дукъца ю
Варандочун цхьалха кIотар.
КIотарна юххехь еса лаьтта
Жа дIадигна гIота.

Жоьжахатин Инан йистехь Iа
ГIийла угIуш жIаьла.
ЖIаьла дайша гуйнехь дузоа
Ши дей-буьйсий даьлла.

Некъаца, Зонах санна,
Яраш-маьрда гIийла лаьтташ.
Кхузахь а аддам дац
Салам дала, хьал-де хатта.

Чишкан тогIехь шоферо
Машен йолий майра хехка.
Аганашкахь бераш санна,
Кузов чохь тхо до техка.

Чехкар-Орцал гIехъаьлла,
Машен йоьду хахкаелла.
«ХIинца-м лахъ а хIун дара», – бохуш,
Шофер паргIатваьлла.

4. Алдахь

Алда станцехь цо машин саций.
Майор лайла воьсси.
Шен планшетан списка йоьшуш,
Тхуна цо омра кхоьсси:

«Машенара охьадиссий,
Вагонаш чу дIакхалха.
ДIаса ма довла. Ма даржа.
Къепе ма елаш талха».

Сан ваша ву вагон ца езаш,
Балда уьйзуш велха.
«И цIено дац, нани», – бохуш,
Иза нацкъаралелха.

Арз до: «Вай муха Иийр ду цу чохь?
Iай-йа, боьха хьожа,
Ца го хьуна, ва нана?
ПагIух тера ду и. Хьажал».

Нанис, тIе куьг хьобкхуш, хьобсту,
Вагона чу вобху иза.
Иза ца вобду. Салтичо, топ хьажош,
Човхий кьиза.

Юьстахбевлларш чу а лобкхуш,
Вагон юьзи салташа.
Шийла, готта ю вагон.
Нах гIерта когаш ца хьаша.

БлогIам тIехь панар кхозу,
Серлонал сов кIур а лешаш,
Нара тIехь Iаш Наврузан юьхь
Бодашкахь хала кьеста.

Вагон чохь «буржуйка» ю
НеIарх серло сегаш гIийла.
И йохьеш, цIе марсаяккха
Дечиг а дац кхе тилла.

Пеш зIизьян хIитти бераш,
Йовхо йобхуш, куьйгаш Iаббол.
Эрчо ю вагон чохь
Берияс а ша ши бIаьрг хьаббал.

Пешан товнах дог дуьллий,
Бераш хьерча шайн-шайн нанойх.
Эвнаш дасттал кетарш тIеуьйзуш,
Тийна Iаш бу кьаной.

Царна кхалла сискал йобкьуш,
ТIехIобттина Махьмуд лаьтта.
Эшелон меттахйоккхуш,
Паровозо мохь бетта.

Тормозаш йостуш паровозо
Малхбале йоргIа юьйгIи.
Хьалха санна, назма гIоттуш,
Массара а ладуьйгIи.

«Малхбалехьа вайн Дела ву,
Малхбузехьа вайн Дела ву,
Массо меттехь вайн Дела ву,
Дела воцчу ца дуьгий вай-м...»

Рельсийн хоттарш, узарш санна,
Дагардо чкьургаша.
ЛадобьIуш, нанин кортлех хьерчаш,

Воблхуш Iа сан ваша.
«Вай стенга доьду? ХIунда доьду? –
Хобтту цо нанига. –
Салтий хIунда беана, нани, хIан,
Вай гена дIадига?»

Цунна дала жоп доцуш,
Нанис иза, хьобстуш, тево.
Нанин бIаьрхиш гича, кьахетий,
Вашас и лейо:

«Нани, ма елха. Ма елха.
СхьайогIур ю тхан нана.
ТIаккха цо вай дуьгур ма ду тхан
ГойтIа!
Гур ду-кха хьуна».

Нанис йобIан кIант дегIе кьовлу,
Елаозош хьосту.
Воккхачух дагайолуш санна,
Шен гIайгIа ца йосту:

«ХIун дер хаац. Вайн аьтто ца хили
Ялта дан цIера.
Ахьа даьхьнарг а диси вайн
Ахьаза Чуьрчу хьерахь».

Беха некь беш дуьгу вай,
Хьанна хаьа дуьгу мича...
Ткьа ас шуна хIун дер техьа,
Мацалло гIелдеш гича.»

Дуьйцуш ду: «Вай дуьгуш ду
Массо цхьаьна хи чу кхийса!
Хи чу ца кхуьссуш дисахь а,
Хьаша вац вайн гIедисса».

Нани луйш хезна, ВахIаб
Тевеа тхуна саготта.
Цо боху: «Дог ма дилла,
Дика нах хир бац ма мотта.

Мичча кхийсахь, миччахь диссахь а
Вай ларбийр бу тешам.
Тешам ларбахь, хир бац вайга
Кхечу кьаьмнийн цабезам.

Тешам, безам закьалт хилахь,
Карор бу-кха доттагIий.
ТIаккха уьш тешар бу, тешар бу
Вай дацарх мостагIий.

Мацалла лахь а, вай хьовсур ду
Хьарам-хьанал къасто,
Хьовсур ду вай, кИллой емалбарца,
Кьонахий хасто...

Ас хьахийра: «Бечигхойн ялта
Схьэций вай?» аьлла.
Нах реза ца хилира:
«Неханиг хьарам ду», аьлла

Бечигхойн ялта
Къацахетаршна дуйсуш а дара.
Схьэцнехьара, цхьа бер мукьне
Дузalur а дара.

Дала мукълахь, хьанал дерг карош
Девр дув ай хене.
Делехь ю хьуна
Вай массеран гуш йоцу и кхане...»

Вайна дала мега
Дог цIеначу адамиин орца.
Дохур ду вай, дола дийр ду вай
Делан езчу царца.

Эзарнах цхьаь кьонах хилахь,
Хир бу вайна кхачам.
Комаьршачу наха латтор бу
Гийлачарна кхача...

Дала гIо деш, вай чекхдевр ду
Мацаллин бала лайна.
Дикий, вой роГехь ду,
Воно шен раГI кховдий-кха вайна...»

Нани, ВахIабе ладоьГуш лаьтта,
Вагоно еш телха.
ЦIерпошт малхбале масьелла,
ЗIенан бIогIий тIехлелха...

5. Акхар-тюбехь

Акхар-тюбе цIерпошт кхочуш,
Газанчас маIа локьху.
Ша схьакхьачний хоуйтуш,
Паровозо цIогIа хьокьху.

Автоматаш мараюхкуш,

Конвойш бевдда вагон елла.
НеI йоьллуш дарц чухийци,
Бераш, къаьхкаш, соне девлла.

Салазахь тхо дига веьна
Кхзаах кетарх чувоьлла.
Iаьнарш етташ, шуьста лаьтта,
Беха некь беш гIелбелла.

Коменданто, говр тIетуьйсус,
Тхо дерзадо шен дола,
«ХIей! ХIей! Мохь бетта цо, –
Чехкка салазашна тIедовла».

Кхзаах Iа, шуьста локьллуш,
Шуьста боьду лайн некь кегош.
ДIога генахь серло сега,
Седа санна, нур дегош.

6. Акх-Жарехь

ХIара ю Акх-Жар эвла,
Тхо шена тIедехнарг генахь.
Кхзаахо дIакхачий тхо эвла
Садаьржинчу хенахь.

Салазна тIехьа жIаьлеш лета,
Нах бу тхобга хьуййсус,
«Уьш ма бац нах буу нах», бохуш,
Эладита кьуйьсу.

Царна довдеш, кхзаахо
Салаз саций хьалха ваьлла.
Шед ухьуш, цо гайти тхуна:
«ХIара ду шун цIа», аьлла.

Нах цецбовлу, цуьнга хьовсу:
«Божал бен цIа дац кхузахь?»
«Кавказ яц, курорт яц», – бохуш,
Велакъежа кхзаах.

Же-ям, сихха чохьадовла!
Кхин цIа дац. Са ма тийса.
Шун цIенош Кавказехь дисна,
Кхзаахийнаш ма кьийса».

Тхо чудерзий неI-кор доцчу
Дан долиьнчу божална.

Маржа-яI хьо, харцо, гIело,
Гуш елара Сталинна...

Ненан нана да мел ерг
Юучух хийцина ялла.
Дан амал доцуш, тхойшиь
Татеш лаха арадаьлла.

Татеш-буц ца яалуш,
Сан ваший, йиший Ia гIийла.
Йоцург еха эхь-къахеташ,
И шиь ло чоIга кыйла.

Мархалделла зезаг санна,
Сан йиша метга юйжи.
Лор воцуш, орца доцуш,
Цунна юххе нани йижи.

Тхо деаннах а Iожалло
Сан йиша къастий хьалха.
И ца лалуш, ненан нана а
Сихьели дIакхалха...

Сой, сан ваший божлара
ДIаваха кхазахийн уьйтIа, –
Тхаьшшиь лахь, Iуьллуш гайта
Малхо тхи къегочу бай тIехь...

XIай, малх! Гирий хьуна,
И сан ваша сох хьарчавелла?
ТIаьххьарчу марзонца иза
Сан коч буйнахь шелвелла?

Гирий хьуна рицкъа лехнарш
Акх-жаран лаьттан татех?
Церан беснаш тера дарий
Сан беллачийн аматех?

XIай, малх, гирий хьуна,
Хоршо дийнахь со шозза вагош?
Iуьйре, суьйре ши раI яра-кха
Хоршо хьох со хьегош...

Пхьуйыраза вожна со тховса,
Буйса шийла а хета.
Ас суо-сайн маравуькку, къуьйлу,
Амма наб ца кхета...

Цхьанхьа чоьб ду къедаьлла доьлхуш,
Сан санна, наб яйна.
Ас ладоьгIу, къахета,
Хаахьара, хIун ца тайна.

Кхачбелла бутт соьга хьобжу,
Ас тергалбеш, бегало.
Сийначу стиглан тIурненехь
ГIийла седа сегало.

Цо боху моьгту: «Ма Iе. Вола.
Киргизе сьхаьIорта.
Хьан цхьаллий, гIелой
йициййр йолуш –
Кхузахь дика нах бу шорта».

Ас Iаламан жайна доьшуш,
Яхьелла екхна буйса.
Ойлий, гIайгIий вовшех хьерчаш,
Сан ши бIаьрг бу куйса.

Чоьб тийн. Батто чиркхаш дайьи.
Со кечло новкъавала.
Со кхаа кошан барзе хIобтти.
ТIаьххьара дош ала...

Кхзах-Шекер еа тIаккха,
Цо со дIавийхи шена...
Воцург хилла, ирс каро
Лаьане ца лии суна...

МаргыновIара воI хила
Кхойкху со шайн хIусаме.
Ас кхайкхар къобал ца дин, –
Воьрзур вац со кхечу къоме...

«ХIей, кIант, буйса йоблла.
Схьаверзахьа колхозан ферме.
Хьешана дика хIусамнана –
Жайран ю цу хьармехь»...

Жа гIоте лоллуш, хIусамда кхойкху:
«Мичахь ю хьо, Жайран?
Хьаша воьгIу, дуьхьалйола,
Дуьхьал я шийла айран».

Айран кховдош хIусамнана
Со кхарачо ву моьгту.

Со нохчо вуй шена хийча,
Оьрсийн маттахь це хойту.

Хизир, Жайран шайн шуьнехь
Сан кхоллам бостуш Ia тховса
Дуьйцуш Iаччохь, техкош санна,
Со набаро вийн тховса.

Iуьйре. XIусамдай бу гIотехь
Жа дажо аралоллуш.
Цу шимма соь мохь бетта:
«Да ма гIо, хIума ца кхоллуш»

Ac Iодикайо, бIаьргаш лечкьош,
Цу шинна ца гайта.
Сайн бIаьрхишка цу шинна
Къаьхьа хорам кхин ца байта...

7. Джамбулехь

XIара ю и Джамбул-гIала.
ГIалара йоккха базар.
Кхузахь доцуш хIума дац:
Йохкар, эцар, кальян озар.

Цъаь ву нахе кхойкхуш,
Кхо кехат, уьш лебан, ловзош,
ДIанехьа кхин хIилланча ву
Кхо гIара чехка хьовзош.

Цу хьовр-зIоврехь кисанхо воллу
Ахча даккха тебаш.
СагIадьхург лаьтта, куьг, кхийдош,
Яппарш ечех хебаш.

Маларчаш бу цъана сонехь
Мерза чагIар муьйлуш.
Iаьбнар, вехнар, эхь ца хеташ,
Ша-шена хелхавуьйлу.

Массо а воллу вовшийн левеш,
Делахь эхь ца хета.
Уьш суна къола марздан гIерта,
Боху: «Шайх ДIакхета...»

Ac ойла йо: «Къуй доттагIий бац.»
Со царах дIакъехка.

Со давоьду. ДIавоьду со гена,
Шичой болчу махка.

Вежарийн метта карий суна
Хьоме шичой ГIум-Азехь:
Iабдулла, Хьумид, Эласий,
Кхин нах бу Киргизехь.

Чуьйрийн-эвлахоша тIелеци со.
Ца вити хийра.
Шайн хIусмашка шуьне кхойкхуш,
Сан тешам, эхь-бехк зийра.

Кхузахь карий хIайбате къаной, –
ГIиллакх Iамош тхуна.
Цаьргара схьаэцнадерг
Дахаран мулк хили суна.

XIетте, массарна санна,
Цъа сингаттам да ца болу, –
Махках дахар! TIаккха со
Нехан ойла ян а волу:

Дечиг-пондар бийр бу ас,
Хьожур ву со гIайгIа яйлой.
Хьожур ву, илли олуш,
Нехан бала цуьнца байлой.

Ac пондар бин «толлан дечигах»,
Цунна и це ели.
Нохчийн мукъамехь хаза бекаш,
Пондар нис а бели.

«Толлан дечиг» Садовой юьртахь
Массарна а евзи.
Шений-шенин Iамо лууш,
Кегийрхой юххе хьавьзи.

Илли алахьара бохуш,
ЛадогIа хуьйшу къаной...
ГIиллакх лойцуш, оти чохь совцу
Бераш марахь наной.

ВорхI пардо тIехь мерзаш делхош,
Пондар тийжа болало.
Къаноша цетоеьнарг хоржуш,
Ac илли а доладо:

«Элчанан асхьабаш тола боьлча,
Шен Макки чу Элча вахна,
Вай а гIур ду ДегIастана,
Далла лиьна, бакьо тоьлча.»

И бакьо йоьхуш, Деле кхойкхуш,
Бара оьзда кьаной:
Халид, Дауд, Баудди – вежарий –
Тайпа цIена беней.

Кхин а бара чуйьрийн-эвлахой:
Хьаккой, келой, ногIий.
Дика нах шорта бара, юззал
Органан ерриг тогIи,

Кхойтта шеран бала лайна,
И нах бертахь чекхбевли,
Тпаккха, Далла лиьна,
Хрущев вайна орцах а вели...

Дела! Хастам бу Хьуна,
Тхан доIанаш кьобалдарна.
Тхан Iасалле ца хьобжуш,
ДегIаста юхаяларна!

Марша Юйла, Казахстан,
Киргизи, шозлагIа даймохк!
Тхо дIадоьлху, тхайчеран кешнаш
Дуьсуш ду шун махкахь.

Кхойтта шарахь тхан мухIажарш
Шун мехкашкахь ма баьхна.
Даьхни, ялташ кхийина цара,
Шун латтанаш аьхна.

Хаьа, шун махкахь а яцара
Ялтин шорто, токхо,
Даймехкан тIамо хIотгийнера
Массанхьа а якхо...

Мацалло бIарздинчу цу хенахь
Дина хир ду кьинош.
Гечдай, хьалхадахийта
МухIажарийн синош.

Олжас-поэт гуш хета
Шайн, тхан кешнашка ваьлла,
МухIажаршна гечде бохуш
И хьесталуш а Далла...

Шун мехкан беркаташа
Тхан дийна бисинарш кхаьбна.
Нур-Султан ... вошаллехь
Кьона тIаьхьенаш а дебна.

Халачу заманан кхолламо
Вай вовшашца доьзна.
ДоттагIаллехь, марзонехь
Вайн халкъаш герга а оьзна.

Ойлано вуьгу со
Сайчеран кешнашка Акх-жаре.
Церан синош хир ду, олий,
Хьуйьсуш, со шайна тIе vare.

Кьаххашлахь дайний техьа
Тхан кешнийн дирша баьрзнаш?
ЧIоб декарехь суна хезнарш
Дарий техьа церан аьзнаш?

Баркалла, Олжас! Тхьобга ца хьежош,
Хьо кешнашка валарна.
Баркалла, сан халкъан хьокъехь
Ахь нийса дош аларна.

Баркалла!
Рахмат,
Олжас!

Юбилей

АЛИЕВА Зарина

Абдулаев Лечин – 60 шо

«Со ву хъан тIаьхъара хъаша – ширачу бIешерех ваьлла»

Даздарш, юбилейш, декъалдарш, цаьрца доьзна хастамаш, деза-даккхий дешнаш, охъаягаръеш мел йолу сийлаллин цIерш, совгIагаш, и дерриг дуьненан ловзарш Лечин амална хийра хIумнаш дуй хаьа тхуна. Лечин киншкин гуларш ягаръан а ца лаьа, цуьнан цхьа стих а ю дийнна дахаран киншка. Делахь а, тхайн журналан «Юбилей» рубрикин ламаст лардеш, бахъана даьллачуьра аьлла, Абдулаев Лечин стихаш йоьшуш, гуттар сайн кхоллалушйолу ойланаш йовзийта лаьара.

Бакъду, Леча санна волчу поэтах дош ала бахъанаш леха-м ца оьшура, цуьнан бахъана хIора стих ю дешархо ойлане воккхуш йолу.

Тхан редакце шарахь цкъа, вежна хьошалгIа вогIу поэт ву Леча, аьлча а, шен стихаш йоуьйту цо тхуна шарахь цкъа, уьш а, тхо гуттар а дехаре девлча, иллабилла а, лаахь а-ца лаахь а, олий, тхан дехарша ша кIелхъара ца валийтича. Юха кхаьнаш доху, Лечас стихаш яйитина бохуш. Дехъара, сехъара нах бовлу шайга-шайга ешийтахъара бохуш. ХIан-хIа, журнал арадаьлчахъана йоьшур ю олий, жоп ло оха.

Леча ша ца гуш беттанаш шаре а доьрзу. Паккха Лечин гергарчу, уллерчу нахе, Леча хIун деш ву, муха Iаш ву хоьгту, гIиллакхна а доцуш, баккъал а цуьнгара хьал довза лууш, иза ойланаш еш хир вуй хаа, поэзига йоьрзу ойланаш. Лечин стихаш ешча, Даймехкан, къоман хьал девза, хийцамаш а, цуьнан лазамаш а, сингаттамаш а. Лечин ойланаш Даймаккаца ю, иза гуттар ладоьгIна ву, ша халкъан орамашкара волу дела.

ДIадахнарг, догIудерг, бIешераш шен ойланехь луьстуш, церан жамI деш, цхьана заманан а воцуш, «шен хенан хенара» а дехъара волу поэт-хикматча Абдулаев Леча кху заманара дешархойн цIарах дуьненчу ваьллачу денца декъалван лаьа.

ХIокху заманан чехкачу боларца хуьлчу карзахе хийцамашкахь къоман са лардеш, иза аз ца далийта, жимделла, дан ца дайта, гIароллехь лаьтгачарех ву Абдулаев Леча. Вац, хьехамча а хилла, хила хьакъ доллушехь, хьехамаш беш. Шена Дала беллачу башхачу ницкъаца – хьекъал а, кхетам а, синхаамаш а – царна тIе а тевжаш, хьесап доккхуш, ойланаш еш, нохчийн меттан жайна яздеш ву. Абдулаев Лечин поэзи – иза дуьхъара нохчийн меттан философи ю – нохчийн матто хуьлийна, шеца Iалашийна езачу хьаьркийн дийцар, нохчийн маттахь кхоьллина истори ю. Лечин хIора стихаца вайн къоман психологин керлкерла агIю схъайоьллу, цхьана боккхачу кхетамна тIекхийча санна хета.

Исторехь санна, дуьйцуш терахьаш дацахь а, цуьнан поэзехь ойланаш ю къоман селханех, тахненах. ХIунда, мичахь, маца дицди, дайи вайн къомо шен

сийлахъниг, мила ву бехке? Дуьненчохъ долчу кхечу къамнаша санна, бийца бух вайна цакарор хIун ду-те, цу бух тIера вай лораза тило гIертар мича бахъ-нина:

... «Хьо – со» боху доца дийцар,
 Мел деха дийца вайша гIертарх,
 Дуьненан Малхбалехъ
 Я Малхбузехъ
 Хилам хила ца гIерта.
 Дуьненна хIун бен ю,
 Да воцуш веъна Гийса-пайхамар санна,
 Деанчу миллатан векалан
 ДIадахнарг дагадаийта гIертаран гIайгIа,
 И дагадаийта гIертаран гIирс цхъа дог бен а доцуш?
 Дуьненна хIун бен бу
 Историн зеделлачун шеретан дакъа ца кхаьчначу кIентан
 Нахана тIехула яьлла лелачу ойланан дегаиэшам?
 ДIаихначу некъаша дIакхехьнарг хIун ду те?
 Схъаихначу некъаша схъакхехьнарг хIун ду те?
 Мичахъ хилла те ворхIе дайша дуьххъара туп тоьхна
 И аре
 Я лам?
 Дуьххъарниг цадевзарг тIаьххъарчух ца кхета.
 Цакхетар – дуьненахъ са хъаша хилар деца.

Даго цхъаь хьоху, деган изс дийна ду, къоман сийлахъ некъаш изсехъ дисна, амма дуьнено кхин дуьйцу, изс дайна гIерта, цу дийцаро дегаиэшам бохъу: «нахана тIехула яьлла лелачу ойланан дегаиэшам». Абдулаев Лечин граждански лирикин гуттарлера гIайгIа ю хIокху могланашкахъ:

... Цкъа хи ма хIутту цIахъ хилла тевжинчохъ кхалхар –
 Кхалхар а дацар-кх.
 Ткъа хIетталц
 Мича билла,
 ВорхIе дайша динчу некъех кхиаза кхалхарна кхоьруш,
 Товжа ца ваьхъаш лизлачу хъан вешин
 Бешерийн набаро батийна корта?..
 ДIакхоьссина цигиг хилла делара ша,
 Дуьнене некъ ца хьоттуш,
 Цкъа цIаван хаа...

И стихотворени чIогIа хьал долуш ю аларех, афоризмашка екъа мегар йолуш, иза ерриг поэтически метафора ю, хIора дош метафора, вайн халкъан лазамах, гуттар а нехан хьекъална тIетевжаш, шен хIума лахара хеташ дехаш долчу. ХIора шен стихотворенехъ цу гIалатех гIалаташ, Iора а дохуш, лардо поэта. Иштта цхъа доккха хIума, кIеззигчу дешнийн кепехъ дийцаре даккха хаар гойту поэта.

Муьлххачу заманан нийса хьесап дойтуш, «изсан хьогалла» йойуш ю Лечин стихаш.

Лечин поэзин билгалонех цхъаь ю, цуьнан дешнашка лерам хилар, дешнаш кхоадар, цуьнан дош дийнна кхетам-чулацам болуш, васт кхуллуш хуьлу, цхъана кхечо кхаа-деа дашца олушдерг, Лечас, цхъана дашца а олий, кхачадо. Ахмадов Мусас шен Лечин кхоллараллех йолчу статьяхъ ма-аллара: «Абдула-

ев Леча цкъа а вацара куц-кеп чулацамал лакха хІиттош. Цуьнан стихашкахь цкъа а дацара дуьххьалдІа хазаллина далийна васташ, басарш я, аьр вай, рифма лобхуш, дешнашна ницкъбеш. Стихан маьІно, чулацамо билгалйоккху Лечин произведенин куц-кеп».

Поэзех дош ала гутгар хала хуьлу. Поэзига ладогІа лаьа, юха ойланаш ян, поэзис беш болу Іаткъам дешнашца бийца а ца ло, хьо хьоу поэт вацахь.

Поэзех поэзин маттахь дийца догІу, кхидолу дешнаш сов хуьлу, цара поэзича хуьлуш болу мукъам, синмукъам бохабо.

Дош лело хуучуьнга, дешан маьІна доккхучуьнга, дош деза долчуьнга, да-шех ойлане дуьне кхуллучуьнга дийцийта дезара, дуккха а дийцийта, нохчийн матте ладогІа.

Бексултанов Мусас Лечин поэтически дуьненан мах хадош, цуьнан поэзига кхоччуш, поэтически маттахь аьлла дешнаш дало лаьа, цул тІаьхьа аьлла кхин долу дешнаш эрна а лору: «Бакъйолчу искусствон шен нота хуьлу. Поэзи искусство ю, эстетикин искусство, тайп-тайпанчу нотех лаьтташ. Поэзин нота – поэт ша ву, шен цхьана цІарца вевзашволу – поэзи бохучу цІарца.

Поэтан кхолламца абаде хила а йогІу. Шен хенан хеннара верг поэт вац юха а: иза шел воккха хила вогІу, шел эзарзза воккха, шел эзарзза къона а.

Синан даймохк – хазалла ю, хазаллин Даймохк поэзи а йолуш. Даймаккал йоккха маршо дуьненчохь хилла а яц. Абдулаев Лечин поэзехь шен даймохк бу, шен нота а – Нохчийчоь а, лам а, аре а, охьара Терк а, хьалара Орга а, кІайн мархаш а, хІаваь, хІуо а, къоьжа анайист а, стигал а сийна.

Лечин поэзи цхьанна аьлла язйина яц, иза хІораннан а шен-шен ю, йобшуш верг эзар велахь – цхьана стихах эзар а хуьлуш, хІоран а шен-шен хуьлу цхьаь бен йоцу анайист санна. . . . Хаза ма хуьлда цхьа а хазалла, шех тІаьхьа цхьа да-галецам, цхьа мукъам ца буюсург.

Абдулаев Лечин поэзин мукъамаш дуккха а бу, цхьаь бен а бац: азаллера шира мукъам, цхьаь бен доцчу цхьалхачу синан цхьаллехь биэка цхьалха мукъам».

ХІаь, «цхьаь бен доцчу цхьалхачу синан цхьаллехь бека цхьалха мукъам» – оцу дешнийн дуцоро Лечин стихийн турпалхочун васт билгалдоккху, кху заманахь тиладелла нисделла цхьалха са: «ларамза нисвелла», амма шен йоцчу замано «хийрачу бІешеро», «цивилизацис», эшийна, кІелвитина ца го вайна турпалхо, къоман са кхиина, къоман культура дуьххьалхІоттайо са доцчу цивилизацияна, къоман синмехаллашца даьхнарг бен деза хІума а доций а гойтуш, иштта ца хилча, шен даго ма лобххура, хІара дуьне дитар а башха боккха болх а ца лору: «со виса хьаьгна ца воьду»

Дуьххьалдаьл, хІай, кура бІешо,
схьагулвел хьайн ву мел аьлларг.

Со ву хьан тІаьхьара хьаша –
ширачу бІешерех ваьлла.

Той а ца оьшу хьан,
тоьар бу боцца синкъерам;

пулош ма дахкалахь,
хІоттабе и муьста берам.

Хьо дерриг-м хьовза
соьца цкъа хелха –

хьол кІезга дериг –
и кІезга хир.

Со тІаккха дІагІор.

ТІаьхьа ма делха,
со бахьнехь ма кхаба

цхъа а чӀир.

Йо, хийра бӀешо,
ларамза кхаьчна хьайн хьаша
вицвелахь тӀаккха:
вицварх,
хьо кьила ца доьду –
со,
виса хьаьгна,
ца вобду.

Леча XXI-чу бӀешарахь вехаш велахь а, амма шен ойланашца даим цуьнца кьийсамехь ву, вац толам лобхуш, – цу бӀешеран сакхташ гучудохуш, адамиин синош лакхадохуш, кьахьобгуш ву. Муьлхха стихаш язъечунна санна, ца лабара, хьенеха шен стихашкахь хӀара боху, важа боху, кхузахь даймохк дика хастабо, Ӏаламан дика тидамбо, философин чулацамаш аьлла, дешнашка йийла. ХӀораннан шен-шен бу поэзица болу синкьерам. Леча санна волу поэт, шен стихех ийна хуьлу, цу стихийн чулацамех, царех кьаьсттина а воцуш, геннара тидамбеш, дешнаш хоьржуш, мукьам нисбеш, кхоллаелла ца хуьлу цуьнан стихаш: лазам, сагатдар, сахьийзар, сатийсам – дешнашка дерзийна а доцуш, шаьш хаалуш хуьлу, сица лозуш. Лечас ша ма-аллара: «... сан ДегӀаста, Нана-Нохчийчоь олучохь гуттар а деза-дезна метта лаза-лезна ду».

ХӀокху журналан аӀонашкахь дешархойн таро ю Лечин керлачу жанрехь зыйина прозехь стихаш еша, проза боху дош кхуза аьттехьа догӀу аьлла-м ца хета, хӀунда аьлча и произведенеш кхин а цхьа тоьшалла ду поэзи рифмашца а, ритмикица а нисыйина хиларх цахилар, поэзи васташца ю, синхаамашца, дешархочун кхоллалучу сирлачу ойланашца, денлучу изсаца.

Масала, «Нана» цӀе йолу стихотворени. Ненах стихаш дукха ю вайн литературехь, Нана еза а, йоккха а юьйцу, нене болу безам хастабо. Иза иштта ду, ненал деза хӀума дуьненчохь хила йиш яц. Лечин стихотворенехь нанна цхьана а кепара хастамаш бац, эпитеташ, дустарш, хӀара дешнаш доцург: «Нана а хуьлура цӀахь», и дешнаш юха-юха даладо поэта, цу дешнашца ша-тайпа мукьам бу, цхьалхачу синан мукьам, поэзин ницкъ хаало. «Нана а хуьлура цӀахь» – цу дешнийн яханчу хено дукха хӀума дуьйцу, синхаамаш меттахбоху, дагалецамашка воккху, хьуна баккьал а хьо цӀахь караво, нохчийн Ӏер-дахар а, нохчийн хӀуо а долуш.

Нана – иза стеган бераллин дуьне ду, дуьненчохь цкъа бен хила йишйоцу дахаран мерза, боца мур. Цу заманахь и суьрташ иштта лаьттар долуш санна хета, коьрта хӀуманаш аре, некьаш, ловзарш, хьестарш, akkaзин дитташ, кетӀара баккхий нах, царех болу синкьерам а хеташ, амма иза дерриг а нана цӀахь йолу дела хуьлуш хилла, хьан цӀа а ненаца, дуьненан массо а вонех хьо ларван адам долу дела хьуна юххехь, цундела хьо ирсе хилар, ирсе вуйла а ца хууш.

Дала декьалвойла хьо, Леча, тхуна тхайн даймохк бовзийтарна, бералла дагаяйтарна, ненан мотт Ӏаморна, «изсан хьогалла» йойуш, хьайн ойланаш тхьоьца екьарна. Дала ахь хьайн дешархойн дегнашкахь кхуллучу цӀеначу, сирлачу ойланашка хьаьжжина беркате, синна маьрша дахар хуьлийла хьан!

«Со, виса хъаьгна, ца вoьду...»

Ойланаш

1

Хъалха валарх хоттура.
Хинца дац и хатгар а.
Хъалха вахар дуьйцура.
Хинца дац и дийцар а.
Хъалха дашца туьдура.
Хинца дац и тидар а.
Уьш вайн хинца тоьлаш ю –
йист ца хуьлуш Йелуш.

2

Хъалха стигал оьшура, -
жайна санна, йоьшура.
Горга дуьне дезара,
цунах доккха дезар деш.
Хинца, йисна гIенашна,
уьш ца тида Йемаш ю.

3

Уьш вайн хинца дукха ю,
амма мохь а, дукь а дац.
Кху дуьненан хъелашна
сайх ца гIергIа Йемаш ю.
Хъалхачул уьш тоьлаш ю –
йоцуш санна Йелуш ю.

4

И ойланаш вайн дукха ю.
Шайн юькьаллий, шайн дукхаллий
уьш хинца садуккьол ю,
хIетте уьш садукьош яц.

Уьш вайн хинца башха ю...

Уьш – тIома йолу – гIаш а ю.
Уьш – йоьлгIуш йолу – Iаш а ю.
Уьш – йоьлхуш йолу – йоьлуш ю...

Хъалхачул сов тоьлаш ю...

Юьртара хила лаьара-кх, эвлаюкь а, пхьоьгIа а йолчу юьртара
(илла а билла а эладитанашна гулло аьлла ма дац цу пхьоьгIане).
Пхьакочера охъавеьначу Салмана а, пхьадухера хъалавеьначу Ахьдана а
дIаяхна зама хьехош дечу ДУЬНЕНАН КЪАМЕЛЕ ладогIа лаара-кх.

Юьртара хила лаьара-кх, цхьанхъара эвлара,
цхьанхъа мукъане а цIаро ягозачу буьйдачу кибарчигех динчу кIайчу цIенна
йина юьйцина керт йисначу уьйтIахь цхьана Бабас хъаьжкIаш кхорзучу куьрка
хъалха, сатоссуш бешахь олхазарийн аьзнаш санна, лелхачу чуьппалгаша ден
«ткьарш-ткьирш» хезаш, иштта дIа сайн цхьаннах а йоцу ойланаш еш Iен.

Юьртара хила лаьара-кх, цхьана Азманан йоIа ПетIамата синкьерамехь юьртан
хьешана лекхначу эшарах дуьйцуш хаза...

Юьртара хила лаьара-кх, цхьана Пандуран Махьмуда шен пхьалгIахь сел тай-
на дечу аьчкан пхьоланах долчу хабаршка ладегIа...

Юьртара хила лаьара-кх, бIешерийн бодашкара даьлла гIаларт санна,
бохь боккхуш тиллинчу сурам куйнаца, бустамаша куц кхелинчу гIовтална
тIехула, цIоьзан санна йолу шен юткъа гIадаюкь кьовлуш, дихкинчу шаьлта-

доьхарца урам-новкъа вогу бе шо кхаьчний-ца кхаьчний боху Лекха ИбрахИм ган...

цуьнан хеннара юй техъа аьлла хета шен цхъа Докка це йолу сту йоI-стегарийн духарца кечъелла хелачу мехкаршца хийисте хIуьттуш ган...

иза хъераяьлла ю бохучу хабарех ца ваша...

Юьртара хила лабара-кх, цкъа тIаьххъара мукъане а пошта кхоьхьуш вогу Махъам-Шарип ган...

И юрт а ю,
цига боьдуш некъ а бу,
цигахъ хьо юхаваре хъаьжна Iаш хъан мерза бералла а ю аьлла,
шекъа доккхучу къоламца язйина кегIатан цуьрг йохъуш вогу хир вацара техъа и Дела реза хиларг,
шу марша,
хIинца цкъа тIаьххъара?!.

ХIинца цкъа... тIаьххъара мукъане а?!.

Нана

...мацахлерачу, хийла хан хьалха дIаяхначу бераллехъ кетIарчу акказийн луьстачу, дуькъачу гаьннашла, патаршла боьлла, кIуркIамани хилла хьйзачу, керчаш-тIекIелбуьйлучо махо шортта догIучу ахкан хиэ ечух тера гIовгIа йора...

нана а хуьлура цIахъ..

цу луьстачу, дуькъачу гаьннашлара, патаршлара, аш, бераша, тIаьхьо хохийн тоьпех еш хиллачу шакарийнчух тера цхъа шатайпа дуткъа цIийзар а хезара схъа...

нана а хуьлура цIахъ...

акказеш дукха лекха хуьлура...
некъаш дукха шуьйра а, гена дIа а...

нана а хуьлура цIахъ...

кетIа дехкинчу тIулгаш тIе ховший
къаной а хуьлура Iаш...
царах муьлххачо а, тIевоьхий, хьо гоьл тIе хаавора...
ши куьг схъалоций, кога тIе хIоттавой,
бираьнчига тIехъ санна, хохкура...

киснара йоккхий, кампет лора...
«Канта-а!» олий, коьртах куьг хьокхура...

нана а хуьлура цаьхь...

хьо бер дара...
бер хиларал сов, хьайна тГехь цхьа а мохь-дукъ, декхар-бехкам боцуш...

Нана а
яра хьан
цаьхь!..

Эвлаяалла

Бераш санна хила – шайн синош кГелхьара дохур ду аш...
Ийса (I.c.).

Амма сиха тГекхочу и пхийттара волу зама.
ДаьГакхаш дГасайязяла йоьлла,
дахлуш, дилхала эха доьлча хилар сацкъарх долу дегI,
дегIана дуьне ца тоарна кхоьруш,
саьхьара хьежа боьлча хьоьжу бIаьрг,
буса хан яьлчачу хенахь, белхар сецча, дицлун бер санна,
дицдан доладо Адаман тIаьхьено гуттар а бер хилла диса кхоьллина шен са.

Бераш санна хила – шайн синош кГелхьара дохур ду аш...

Жимчохь йиша-вешаца кГевсина нанас худар кегон Iайг
мел кГезга дов хета-кх...
Амма и хила там беца и –
цу Iесачу жайнан могIанийн хьалхарчу дешан хьалхара хьаьрк...

Бераш санна хила – шайн синош кГелхьара дохур ду аш...

Ненан когаш марабоьхкина вижар уггаре а доккха зовкх хетта зама,
Нана наб кхетта хилла техьа хьо карара йолуш ца хаадала?!

Бераш санна хила...

Ва, хьанна моьттура,
цкьа байтамал хетар ду ша пхийттара ваьлла хьешна латта!
Хьанна моьттура, оцу лаьттан новкьахь оцул дукха кIора бу...
КIару-ул Iаьржа кьинойн тIуьна кIора!
Ва, хьанна моьттура,
кира санна, кIайн хеташ хиржинарг ша хийла
кIоран тIуьна Iаьржа аша хилла дижна карор ду
Кхоьллинчо тIера нур гIитта кхоьллинчу шен юьхьа тГехь!..

Бераш санна хила...

берана тоъарг шен цхъана сина тоъаш:
меца, хьогах ца хиллал тоъаш – дуург, мерг;
дегI ца эххьал тоъаш – духург, туьллург;
буьйсанна хан яьллачу хенахь ша цхъа-а волчу чохь сама ца вала
кху дуьненан дерриге а ниIматаш дIадала кийча...

Бераш санна хилла – шайн синош кIелхъара дохур ду аш...

Бераш санна хилар
ду и –
ЭВЛАЯАЛЛА...

Дагахьбалам

Со маца, мича Iуьйренашца, суьйренашца хаавеллла, хъан хъахош хезна еъна
хиллера хьо?

Я муьлхачу гIенах вайна, соьгара хIун синтем хила дегайовхонан силам баьтIа?
ХIетталц хъанах дагаийилина, хъенан лорах сатийсамийн новкъа лелла, хIун
дагахьбаламаш гулбина, цара буто язйина гIовла яйер аьлла?..

Къурд бан кхуьург бен, юкъахдуьйлу хан йоцуш, тIомара ма-доссара хи мийла
хIутту чIегIардиг санна, доккхаса даккхал ерг сеца хан йолу и хъан чехка къа-
мел дуьне доладелча дуьйна ша мел лайначу цатемана, сингаттамна, гIайгIанна,
Iовжамна цхьалхачу даго ден къаьхъа арз дара. Дахделлачу гIура-Iаьно стомма
дехкина шаш «ткъарш-ткъаршшанехь» кегдала дуьйладелира, хиш меттаххьов
а хезаш.

ХIун малх хаабелла, гIуралара яла, юяла гIоьртинера бIаьстенах хъаьгна хъан
ойла, дохдала гIоьртинера хъан дог, тIам хеца гIоьртинера хъан са?

...Со Iа дика йина ваьллера.

Цхъаь нисдала ма мегара, бохура догдилла ца хуучу даго, амма охъадогIу хиш
хъаладоьрзийла дацара, эгна девлла гIа-патарш юха гаьннех хитталойла дацара,
тIаьххьарчу мIаьргонна тIаьхъа кхин мIаьрго хуьлийла дацара...

Южург, йоьжна яьлла, хьобжуш латтачу мIаьргонехь хъан еъна хьалха хIоттарх
сан тIаьххъара дагахьбалам хилира.

– Хьох хIун хилира? – хьогту ас, цхъанхъара седарчийн буьйсанан стигалийн
кIоргенера схъаохьттуш санна.

– Кхин маса гуо баьккхира дуьненан хьовзамо?..

– Сол тIаьхъа хъайн бIаьрхиш ахь хъанна даьхъира?..

Буьйсанна хан яьлла хан...

тЕхьяьлла йоьдучу машенан гЮвГIа...
я декха хан йолчу беран делхар...
я дархочун узар...
кхийолу гЮвГIанаш,
шахтата, аьзнаш
сов хуьлу
буьйсанна хан яьллачу хенахь...

Буьйсанна хан яьлла хан...

жIаьла а лета
(диканна хуьлда!)...
борГIал а кхойкху
(Далла а деза, боху, борГIалийн кхайк-
хар)...
чЮб а дека,
везаш хьайна уллехь мел вехарг
дагахь
хьан синтем бохош
Iеса...

Цул а Iеса...

цочул а чЮгIа синтем бохош...
цул а чЮгIа ладегIа хала хуьлу
буьйсанна хан яьллачу хенахь хеза
хаза мукъам...
хьуна хIинца хьуо воцчу,
иза мел лаьтта, кхин хир а воцчу
дуьнена ра схьахезаш санна...

Ма-дарра аьлча,

буьйсанна хан яьлла хан
кху дуьненан хан ца хила а мега...

Цундела хуьлий техьа

буьйсанна хан яьллачу ханна
кху дуьнена хаза дуйцу хIума,
уггаре а хьалха –
дуьненан

декъал а, декъаза а безамаш,
сатийсамаш, дегайовхонаш,
дохковийларш, дагахьбаламаш,
дIадаьллачунна мерза сахьйзар,
хила дисначунна Iеса сакIамдалар,
кхидерг

шачул хаза а, хала а,
шачул самукъане а, сингаттаме а
дийца, далхо, кхайкхо, орца даха,
кхаь баха
кхин хIума доцу и мукъам а –
ца оьшуш, хийра?..

Буьйсанна хан яьлла хан...

Уггаре а хан йоцу хан хаьржина,
цхьа хаза бека мукъам...
цхьа хаза, ладегIа хала...
цхьа хаза, ца оьшуш, хийра...

Корера хьаьжна гинехь а,
хаза ю берашца суьйре.
Ткъа сайниг – бералла-туьйра –
заманан хиша дIадаьхьна.

Хенара сан берийн берийн
берийниг ю тоба арахь.
Тайна ю – гЮвГIане-гIаре! –
хIайбате суьйре тЕярехь.

Суьйранна
ловзучу берийн
шатайпа хеза и гЮвГIа:
дашадой хенан ша, гIура,
дагна ло цхьа аьхна йовхо.

И романс а, корера схьахеза.
И тЕхдуйлу дукха дика адмаш.
Дезнарг дезна ваьлла,
лезнарг – лезна,
Атчаяьлла ойла...

ДукхатIадмаш...

ДукхатIадмаш – хIума доцуш хетта,
ТIадам биллал догцадиллар доцург;
ХIума доцуш хиллачунна леткъа
Я цхьаь дохьуш догIур мотта догIург.

Хириг хилла кху дуьненца мах а:

Мегна ваьлла цуьнан дика, вуо а,
 Iаддадитча иштта шена даха,
 Iаддавуьтуш хилла иштта цо а.

Лекхало, дог,
 хьо лекхало!
 Екхало, оила,
 хьо екхало!

Биталаш ара ра кыйсамаш:
 неIарх я ара ма кхийдалаш,
 корах я ара ма хыйсалаш, –
 тоьар ю яйьина зама!
 Набахтехь хилларг а тоьлла –
 нахалахь некъ хила воьлларг
 тола ца хиллера амал.
 Цу хьокъах
 вай тIаьхьа кхетта.
 ТIаьхьа а,
 амма ва кхетта...

Лекхало, дог,
 хьо лекхало!
 Екхало, оила,
 хьо екхало!

Чудерзар гIайгIа ма хета.
 Жуучо эрна ца аьлла:
 «Шайн хIусмаш готта ма хета»
 Генара хьаьжна мел дийзи,
 аьхна бу вахаре безам.

Со ирсе хила ца хьегнера,
 Даьлла ша чудеьча, мегнера.
 «ДIадало, дIагIо!» – цаалар
 бехк болуш.
 КъинтIераяла!

Ткъа цо а тера ду хIотточух, –
 цхьа наггахь гуьйранна гIоттучохь
 хуьлу мах ца хуьлу аьхка
 маьлхан а.
 Дукха ирс а хьаьха.

Собарде, жимма сатоха:
 вайшинга цхьамма а ца аьлла,
 диканна тIаьххье вуо догIу
 дуьненан раж лелла яьлла.

Даимна ца летта хьуна
 вайн ирсан къуьда, сел хьаха.
 Ишта а бовн болчу цунна
 ца оьшу вайша хIуп баха.

Iамийна массо а бакъе,
 буьйлина массо пха чIогIа,
 хьаьжи со тола. Ца тулу.
 ХIора рагI, со оьшуш, йогIу.

Со-м иштта дIахьаьжинера,
 хIун хаьа, аьлла, кхаж болий а.
 Сино садаIа лиьнера
 дегIах сайн лаьттан чам болале.

Хьажаран шен ял а хили, –
 мел Iехадала вай хьовзарх,
 хии, ша хиллариг дуйла
 ирсан и тIаранах ловзар.

Толийна, хIун дора,
 дог а дуьйш,
 коьртах,
 къамелах хIун дора, –
 шовданан коьртехь,
 бергаца бай охкуш са цIенчу дино,
 малхал а тайначу йоIца ца дина?!
 Ду, хьаха, дуьне-ма
 хIинца а шорта.

Дахар ду дIадоьдуш
 шортта шен йортехь,
 амма и цкъа хилла суьрташ ца гун
 вахар а, лелар а
 хIун вахар ду?!

Ломахь дерг ломара даьлла,
 регIахь дерг регIара даьлла,
 хIоьттинарг юккъера сурт ду.

Дависа, ц и в и л и з а ц и,
ахь и ма чоґа чухарци –
моьттинарг лаьттар ду гуттар.

КІур болуш, цІийнан кхерч буй хьан?
Кертахь деш-дерзориг дуй хьан?

ЧІана дан воьдуш,
 тІаьхьа а йолуш;
и дохьуш воґуш,
 дуьхьал а йолуш,

доьзалшца цІен тІехь мерза
стú юй хьан?

Елахь, хьо воллу-кх
 кІайн дуьне дууш,
цкьа ас а диьна,
 дуий ца хууш.

Дуьхьалдаьл, хІай, кура бІешо,
схьугулвел хьайн ву мел аьлларг.
Со ву хьан тІаьхьара хьаша –
ширачу бІешерех ваьлла.

Той а ца оьшу хьан,
тоьар бу боцца синкьерам;
пулош ма дахкалахь,
хІоттабе и муьста берам.

Хьо дерриг-м хьовза
 соьца цкьа хелха –
хьол кІезга дериг –
 и кІезга хир.
Со тІаккха дІаґор.

 ТІаьхьа ма делха,
со бахьнехь ма кхаба
цхьа а чІир.

Йо, хийра бІешо,
ларамза кхаьчна хьайн хьаша
вицвелахь тІаккха:
вицварх,

 хьо кьила ца доьду –
со,
 виса хьаьгна,
 ца воьду.

Проза

ШАЙХИЕВ Галвади

Хьалха бара бега некъ

Меллаша изсе йогIура аркъал Iуьллу Баяну. Цкъа хьалха дIаделладелира, герканаш оьхкича санна, дазделла цуьнан бIаьргаш. Уьш къаьрззина, амма десачу хьажарца, тховх а догIаделла, цхьана меттехь севцира. Хетарехь, кхоччуш бIаьрса ца деанера царна чу хIинца а.

Масех де хьалха Iаржъелла хилла бIаьргийн гонаш, таьIна-можо гуш яра, ткъа юьхь – овкъаран баса яханера, ур-аттала, вагонан корах чу лалаеллачу маьлхан зIаьнарша а, хьалха санна, шурин Iожах ца лепайора хIинца беснеш.

Баянуна ца хаьара ша дуьнен тIехь ю а, я эхартахь ю а. Шена хилларг хIун ду а ца хаара. Я хаа а ца гIертара. Ойла ян кхетам а, дегIехь гIора а дацара.

Иштта, кхин метгахьар доцуш, бIаьргаш тховх а доьгIна хIара Iуьллуш дикка хан елира.

ХIинца, цхьаннан кьинхетам боцчу куьйго цуьнан коьртах, иза нуьйжи тIе а биллина, кьорра хье бекош, цу чохь инзаре даккхий татанаш лойлхуьйтуш, варзап етта йолийра. ХIоразза а, бIаьргех суйнаш туьйсуйтуш, еzza тIекхетара иза. Самаболуш болу кхетам мел ирбан гIортарх, хIара дуьхе кхиа ца лора цхьана хIуманан: кхунна тIехь иштта луьра таIзар хIунда а, хьан а латтадо. Варзап етгачу «пхьеран» андий куьйгаш бен, юьхьмарш ца гора цунна. Я цуьнан амат даккха а ца юьтура цхьаьнаэшшарехь тIееталучу варзапо. Цкъацкъа, «пхьеран» куьг варзапций хьаладаханчу юкьах пайда а оьцуш, шена орца доьхуш: «Ва-а адамаш, ма ейтийша со!» – олуш, цIогIа тоха дог хуьлура цуьнан. Амма и дан хIара кхияале, юха а, йогIий, еzza коьртах кхетара варзап. ТIаккха кхийтира Баяну орцанаш дош хирг цахиларх. И кхетам шен кийрахь чIагIбелла баьлча, тховх догIаделла бIаьрнегIарш гIорасиз охьадахийтира цо. Дукха хан йоццуш, дахкарх чекх малх санна, царна чохь халла къегина хилла маьлхан серло, дехачу IиндагIашца гена-гена йолуш ана дIатекха йолаелира, яьгна, кхачош йоллучу милтано санна, бIаьргаш чохь бода а букьбеш. Эххар дерриге дуьне, бIаьрга Iоьтгича пIелг а гурбоцучу, луьста-юькьа-Iаьржачу буьйсане дирзира. Шена тешнабехк беш боллу берриге ницкъ тIе а гулбина, кху кье-

матах хьалхаяла шен дагарца дӀахьӀадира Баяну. Амма, генаялале, ларамазаког а шершина, бухбоцчу, Ӏаьржа-таьӀначу Ӏинах яхара иза, «Ва- Дела!» аьлла, цӀогӀа тоха а бен ца кхиош. Амма хӀара дуьне Ӏадош цуьнан багара даьлла и мохь-цӀогӀа, цо халла хьадинчу балдаша шайна юкьахь Ӏаьвдина, веддина, хӀаллакдина дӀадахийтира, кхин кийрара ара ца долуйтуш. Цундела кхунна тӀехӀиттина Ӏачарна ца хезира иза.

Юха а дӀахӀоьттира тапӀаьлла тийналла.

– Делан болх бу-кха берриге, – элира Баянун гӀовлехь хиьна Ӏачу йоккхачу стага Зелимата, цуьнан хьаж тӀе тоьхна шийла хьацар шен корталин тӀам хьаькхна дӀа а доккхуш. – Кху чу ялийчахьана, хьацар детташ, кхин изе ца йогӀуш дӀайогӀуш ю-кх хӀара, – гӀорасиз гонаха дӀасахьӀажира иза.

– Со-м хӀара мила ю хаа сакӀамделла а ма ю. Хазза метгаеача бен, леян даьхьар дац вай, хӀокхуьнга и хатта. Вайнехан хилар-м бакъ ду – аматаш ду кхуьнан вайнехачех тера, – йистхилира Зелиматций цомгашчунна тӀера бӀаьрг дӀа ца боккхуш, хӀара кхо де-буьйса токхуш схьайогӀу Себи а.

Хала а, атта а вагонан цхьа маьӀиг паргӀат а яккхина, циггахь дӀатарӀинера кху чуьрчу наха Баяну, йиллина цуьнан тергояр зударшна тӀе а диллина. Нагнагахь Баянугара хьал-де хаттар бен, шаш юххе хьийзаш зударийн са ца дуура божарша, – царна хаара ишта а уьш, шайх ийзалуш, хала дӀабогӀуш буй. Ткьа кӀентан доладар Зелиматан несо – Изабата – шена тӀелаьцна. Цхьа бутт а бац цуьнан йоӀ хилла. Далла бу хастам! – шура ца йовш схьайогӀуш ю иза. Цхьаь дакхочохь – ший а дакхор ду. Цхьаь хене далахь, важа а хене дер ду. Амма хӀоьттинчу кху хьолехь шен кӀентан йоӀахчул, несо вакха а веш, доладан тӀелаьцначу нехан кӀантах дукхах дог лозу Зелиматан. Иштта кхольлина ду-кха адамаш: шен кертахь болчул безахо хета нехан бала. Шен цамгар атта лов стага, цомгучунна юххе хиьна, цунна ян гӀоли йоцуш, гӀорасиз дог Ӏийжаш Ӏачул.

– Муха ву кӀант? – хаьттира Зелимата, цуьнга хьажа яхана Себи сехьаьлча.
– Могуш-таза мукьана вуй?

– Набьеш ву иза.

– Далла бу хастам!

– Ша махана дуьхьала букъ тухуш дӀа а хӀоьттина, кӀант кьевллина мара а воьллина, шел ца волуьйтуш, валийна хӀокхо. Шен коьртара яккхина бой кӀантана хьарчийна хилла хӀокхо, цундела шело хьакха ца луш висина иза.

– Хастам хиларг, Дала ма боккха безам белла-кха нанна, – жимачу зудчун хазачу юьхь-маршка дӀахьӀажира Зелимат. Ткьа важа, хьалха санна, бӀаьрг-цкъоцкъам меттах ца доккхуш, гӀийла садоьӀуш, дийна ю аьлла дийна а йоцуш, ва Дела аьлла, кхин чу са а ца догӀуш дӀайогӀуш яра кху киралелочу вагонан готтхь...

Ӏаьнан Ӏуьйренан шийла малх хьалалата гӀерташ бара, цхьана станцехь цӀерпошт сецча. Вагонан неӀарш салтичо дӀасаяхийтарций, вовшашна тӀе а летта, шелонна дехьа а деш дӀадогӀу адамаш, цхьацца-шишша охьалилхира шайн кегамерсачу хьашташна.

Шайн цӀенна хӀорш гена мел бовлу, хӀокхарна тӀехь йиллина терго латта-яхь а, хьалха санна, луьра а, кӀоршаме а бац хӀокхаьрца салтий. Амма вагонна юххера жимма а генавала цхьаь гӀортахь, цунах вада гӀертарг а вой, кхин

бӀаьрнегӀар ца тухуш, автоматан цӀе тӀеяссайо. Бен а вац царна цхьа а: жима а, воккха а, зуда а, стаг а. Салташна гергахь хӀорш берриш бу халкъан мостагӀий. Ткъа мостагӀий кӀинхетам бан хьакъ бац. Иштта кхетам бижийна салтийн дегнаш чу. «Цхьаннах а кӀинхетам ма бе – тӀетоха!» – иштта ду царна дина омра а. И омра ма-хуьллу дика кхочушдан хӀора салти а гӀерта. «Лакхарчо аьлларг, кхин дӀаса ца таьӀаш, дуьхьала дош ца далош кхочушде! Нийса делахь а, дацахь а. Даго къобалдахь а, ца дахь а!» – иштта бу царна салтийн могоӀаршка хӀуьттуш баййна дуй а. Цундела дукхахболу салтий шайл лакхарчарна хьастабала, адамийн декъашна тӀехула бевлла а, цхьа терхи лакхабовла гӀерташ, шайна тоьхначу зилал а тӀехкхийссало. Доглазар, эхь-бехк, кӀинхетам – и кхетамаш цара шайх дӀахербина дукха хан ю. Елахь а, яцахь а, амма хӀокху масех дийнахь хӀара беа некъ беш, ва Дела аьлла, цхьаммо герга буьтуш-м бац уьш. Акха кӀинхетамазалла – иза-м шортта ю цаьргахь. Иза шайна тӀехь зуьйш сьхабогӀуш бу цӀийнах-цӀарах баьхна, цхьана пана махка дӀабуьгуш болу мухӀажарш.

Вагона чурьа охьа ма-иккхинехь, ша даима и деш ма-хиллара, салтий мичхьа бу дӀа а, сьха а хьаьжна, уьш ши-кхо вагон генахь, дехьарий, сехьарий воьшах а кехетта, чӀоггӀа бийла а буьйлуш, цхьаь дуьйцуш бохкуш гича, Зайтмал вагонашца хьалаволавелира, луларчу вагонаш чохь богӀучарна тосаделла керла хӀумма дац-техьа, аьлла, дагавала дагахь. Махках дохуш ду алар бен, стенга дуьгуш ду хууш стагга а вац. «ДӀакхаьчча хуур ду шуна!» – иштта ду салтийн жоп. Вуьшта, Зайтмала-м иза цаьрга хьаьттина а дац. Цунна оьрсийн мотг а ца хаьа. Хуучара сьхаьедиарг ду-кх иза. Мацца а цкъа хуур ду бохуш, бӀаьрзе некъ бан а атта ма дац. Дера дац.

Шайн вагон чекхӀолучохь, цунна тӀе хьалаволу лами болчу кхаьчча, цӀехьана Зайтмалан бӀаьрг кхийтира, оцу ламих а тасавелла, къевллина сьхалаьцна гӀопаста а йолуш, марайоьллина ларча цунна тӀе а таӀийна, шагатӀулг санна, вогӀавелла лаьтгачу стагах. ТӀебиллинчу дорцан хӀуро шаверриг кӀайвина иза адам ду а, я хӀун ю а хаьар дацара Зайтмална, нагахь санна лайн бухара халла къаьсташ ши бӀаьрг а, бага а ца хиллехьара. Сихха цунна тӀе дӀахьаьдира воккха стаг. Адам дара иза. «Хьо, хьо дийна вуй?» – дӀасатахко гӀоьртира иза. Цунах гӀуллакх ца хилча, катоьххина цунна тӀера ло дӀахьекха волавелира иза. КоьртагӀуьйра, шина куьйга гӀопастанна тӀетаӀийна марахь бер а долуш, жима зуда яра хӀокхунна хьалха ерг. Цо берана хьарчийначу бойнах а, цунна шена тӀерачу тужуркех а, когарчу калойх а, иштта вайнехан зударша юцучу тӀергӀан пазатех а бӀаьрг кхетча, Зайтмал кхийтира, елахь а, яцахь а, цхьана станцехь цӀерпоштана тӀаьхьа а йисина, кху терхех летта дӀайогӀуш хӀара вайнехан зуда хиларх. Кхин цкъа а гӀоьртира Зайтмал жима зуда «самаяккха». Кхуьнан и дан ницкъ ца кхечира. Ткъа иза дийна хилар шеко йоцуш дара: багара гӀийла сьхаьетталучу йаьнаро балдашна тӀера ло гӀора ца дайтинера.

Юха а ваьлла, салтий болчу агӀор бӀаьрг тьуйхира цо. Уьш, тохара санна, цигаьркийн кӀур эькхийтина, шайн забарш а еш, дӀалаьгташ бара.

– КӀант! ХӀай кӀант! – меллаша кхайкхира иза генавоцуш лаьтгачу шен кӀанте, шена юххехь кхин цхьа а хила а ца хилла.

– Ва вай! – кхуьнгахьа сьхавирзира гӀеметтахӀоьттина жима стаг. – ХӀун боху ахьа, Ваши?

– Сихха схвадалахь.

Самаил ведда тевеара.

– Елахь а, яцахь а хIара зуда вайнеха ю. ГПо дел суна,– аьлла, Зайтмал лами тIера жима зуда охьяяккха тохавелира. Амма, мисарболато санна, чIогIа дIалаьцна зудчун куьйгаш, гIорийначу аьчкан гIопастано, хIуа дича а, дIа ца хьоцура.

– Ваши, соьга хIун дан лур дара-те? – олуш, тIеволавелира Самаил.

– Собарделахь, кIант,– аьлла, лами терхи тIе цхьа ког а биллина, хьала а айвелла, зудчо шен дегIаца гIопастанах дIатаIийна бер, айIина хьала а даьхьна, шен карайцира Зайтмала. Ларлуш лаьтга ког а буьллуш:

– Сихха вадий гIой, хIара хьайн нене дIа а лой, хи а дохьуш схьавола,– Самаиле дIакховдийра цо бер.

Хи а дохьуш, шеца кхин а масех стаг а валош Самаил схьакхьачча а, хьалха санна, гIопаста а карахь, шагатIулг санна, юла а елла Iаш яра жима зуда.

КIентан карага гIуммагIа схьа а эцна, зудчун куьйгашна тIе шийла хи доьтира Зайтмала. ГIопастанна тIейиллина сира гIура цхьажимма ешира. Юх-юха а хи а дуттуш, гIопастанна тIелетта зудчун куьйгаш паргIатдехира Зайтмала. Иза схьалаьцна Iачу наха лами тIера охьяяккхира зуда.

– ХIинца вагона тIеяккха сихое, – аьлла, юьстахвелира Зайтмал, шайн гIуллакх дан кегийнаш а буьтуш.

Салтий шек цабовлийта, ядийна шайн вагонна тIеяккхира жима зуда. Ишта а гаттехь бохкучу хIокхеран, цомгушниг охьайижо меттиг тарбеш, хIинца кхин а гатбала дийзира. Амма цуьнан ойлаеш вацара цхьа а. Массеран дагахь дерг цхьаь дара: Iожаллах хьалха муха доккхур дара-те наний, беррий?

Зайтмалан зудчо Зелимата:

– Дуьхьала шаршу оза таро ел,– аьлча, кегийчу наха оцу сохьта кхочушдира цуьнан дехар. Массара доккха садаьккхира. Уьш кхийтира: нагахь санна кьена Зелимат цомгушчунна тIехь цхьаца пал тийса йоллуш елахь, гIуллакхаш мамоьтту кхераме а дац. БIаьрг хиллачунна дол дустуш а, иштта бецашца цхьаца дарбанаш лелош а шайн эвлахь билгалъяьлла яра иза. Амма хIинца цуьнан дагахь хIун ду цхьанна а ца хаара: дарбанаш лело цуьнан куьйга кIел цхьа а хIума дац. Дацахь а цуьнан кхиэле биллира цара евзаш йоцчу зудчун а, цуьнан беран а кхоллам.

Салташна хIумма ца тосадолуьйтуш, дерриге иштта дика чекхдаларх вокхавийна а ца волу Зайтмал. Тохара ша хIунда араваьлла хилла а дицделла, шаршун тIехьара хIинца-гIаккха хIун хеза-те бохуш, шолгIа ара а ца волуш, чохь сецира иза.

Вуьшта, салтийн тидам шена тIе а бохуьйтуш, хIинца арахь латта цхьаннан а гIуллакх дац. Сахьт ма дац, цхьаьнгара цхьаь далахь, уьш вагонна чулелха а. Паккха кху чуьра йоцчу зудчух бIаьрг кхетахь, иза ара а яьккхина, цунна а, цуьнан берана а тоьпаш тоха а эхь доцуш бу уш. Цомгушчаьрца банне бегаш ца бо цара. Ткьа цамгарш хIора денна а гучуюьйлуш ю. ЦIано ян йоцчу тароной, мацаллой, шен хен-хенахь хьашт-дезар чекхдаккха боцчу аьттоной дебайо уьш. Кьаьсттина бIарзбина хIорш чуьйнан лазарша. Хьо мел ларвала гIортарх а, юьхьIаьржахIоттаво. Алсамдуьйлуш ду баларш а.

Цкъа юьхъанца, тахана-кхана кхочучу д'акхочур ду, бохуш, вагонаш чохь лардеш хилла декъий, х'ора станцехь охъакхуьйссуш ду—ун даржа доладелла царех. Вагона т'еч'аг'винчу салтичо гайттинчу меттехь, т'е-к'ел а докхий, т'е латта а хьокхий, дуьту уьш.

Адамаш къаьсттина дукха делла хьалхарчу пхеа-ялх дийнахь – х'етталц вагонна чуьра цхьа а стаг араволуьйтуш вацара.

Х'аь, х'ара къиза дуьне даиманна дуьтуш, нах д'а а боьлхура, цуьнан къи-заллаш лан керла синош дуьнен т'е а довлура. Дуьне а, эхарт а, ялсамани а, жобъжахати а – шадерриг ийна дара х'окхеран вагонаш чохь...

Зайтмала, араваьлла, массо чукхайкхийтира.

Кхузткъа шарал тоххара т'ехъиккхина Зайтмал, кхеран вагон чохь массарел воккхаверг вара. Цул йоккха-м цхьа зуда а дера ю кху чохь-м, амма массеран юкьарчу баланехь коьрталла лелор даима божаршна т'ехь дуьсуш ду. Цунах кхета массо а. Цундела кху чохь мел верг Зайтмале хьаьжна ву. Цо аьллачунна т'ех ког ца боккху цхьаммо. Дуьхьала дош а ца даладо. Иза тахана я селхана кхолладелла г'иллакх дац – иштта схьадог'уш ду варх'а а дайшкара дуьйна. Цара т'аьхьарчу т'аьхьенна весет дина дитина вайнехан оьзда ламаст ду иза. Х'ора тайпа-гукхуман, х'ора куьпан, х'ора ц'ийнан, кхерчан сий-лерам бу.

...Цкъа дагар т'ехьодуш, т'аккха, хорша а йог'ий, егош, кхин метта ца йог'уш, и буьйса а текхира Баянус. Гуьйрана сатосуш, синбилгало дуьненчу яьржинчу хенахь, дазделла б'аьргийн нег'арш халла хьаладахийтира цо. Кхунна т'ера б'аьрг д'а ца боккхуш, йиллина юххехь хиьна Iачу Зелиматан тидамза ца дисира иза.

– Ма боккха бала бу-кх, йоI, ахьа хьобьгург, – олуш, юххехь лаьтгачу куршки чу юьттина йовлакх т'ада а дина, т'аккха оццу куршки чу иза д'а а Iаьвдина, шалха а тоьхна, Баянун хьаж т'е диллира цо. – Элп алале дакъадо-кха х'ара кхуьнан хьажо.

– Цуьнга х'инца со хьожур яра, х'оккхуза а ялий, б'аьргаш т'е а къовлий, цхьажимма садаIаьбара ахьа, – тохаелира Себи. – Х'ара-м, Дала мукьалахь, меттайог'ур ма юй. Х'инца чу са дан г'ерташ ю пекьар.

Баккъала, Зелимат цунна жоп дала кхияяле, ц'еххьана, садукъделла долуш доллу аьлла хетгачу хенахь, г'ари-г'юддах, т'амарш а хьаькхна, хин бухара хьалакхоссавеллачо санна, х'аваь к'юргга чу а узуш, дег'а т'ера массо пха т'е а боккхуш, босбаьхьначу юьхь т'е ц'елла хьодуьйтуш, ши куьг д'аса а г'юргийна, ша Гуьллучуьра хьалаэккха тохаеллачу Баянун багара г'ийлла, хьазан озаца, амма кхунна юххехь Iаш йолчу шина йоккхачу стагана шерра къаьсташ, цхьа дош делира:

– Акхболат...

Амма, ц'аьххьана, ша хьалаэккха тохаяларе терра, кхид'а оцу хьолехь х'ара латто пхьаьрсашкахь г'ора а ца тоььна, юха а д'акхийтира иза. Х'инца цо ден шабар-шибарш, х'окхунна т'е лерса а доьг'на Iачу Зелиматний, Себиний ца къаьстара. Цунах ша кхетча санна, шен дакъаделла, эт'на, эрчадевлла балдаш т'е а къовлуш, Баяну д'атийра. Делахь а хьалха цуьнан багах даьлла «Акхбо-

лат», цуьнгара хьал дика хууш болчу зударшна кхачаме дара хІуманах кхета. ХІинца цомгушчунна тІедогІуш долу иэс оцу жимачу, ховхачу, хуьлуш долчух а, хиллачух а цхьана а тайпана кхетам а боцуш, мерза набкхетта Гуьллуш долчу бери самадоккхуш дара. «Акхболат» оцу кІентан цІе хилар кхеран дегнашкахь чІагІделла даьллера.

– Со хьан стаге кхаь баьккхина йогІу,– хьалагІаьттира Себи. –

ПаргІатвер ву иза тІаккха.

Цхьа хан яьлча, юха а бІаьргаш схьадиллира Баянус. Уьш цхьанхьа ана дІа а хьовсийна, меттах ца хьовш, цхьа юкь ялийтира цо. ТІаккха, ворта дІа а, схьа а хьовзийна, Зелиматана тІейогІаеллачохь сацаелира иза. БІаьргаш чуьра марха хазза дІаялаза йолчу Баянуна Зелиматан хебарша яьккхина юкьхь шалха хІуьтттура. Йол-йолуш и марха дІа а яьлла, серладелира цуьнан бІаьрса.

– Мичахь ю со? – меллаша хаьттира цо.

– Вагона чохь ю, йоІ.

– Вагона чохь... Вагона чохь... – Йоккхачу стага аьллагчун маьІна даккха гІерташ юха-юха а элира цо.

– Со муха кхаьчна кхуза? – хаьттира цо, ша-шена дерриге дагадайта а гІерташ.

– ПаргІатехь дуьйцур ду вай, йоІ. СадагІахьа цхьажимма.

– Оввай, ма чІогІа жІов етта-кха сан коьрта чу, – олуш, хьаж тІе куг диллира цо.

– Дагар ду хьуна, йоІ. Кестта дІадер ду. ХІинца хьалхачул дика ю хьо, – элира Зелимата, цуьнан коьртах куьг а хьокхуш.

Цунна жоп а ца луш, шен коьрта чуьрчу татанашка ладобгІуш, дІатийра Баяну. «Билггала кхетамчуьра яьлла хилла-кх со, – дагатесира цунна. – Дера хилла...»

Гарт-гирт, гарт-гирт дора вагонийн чкьургаша. И татанаш моссазза довлу тухура кхуьнанан коьрта чу лазарш. Уьш жимма лагІделча, лазарш а лагІлора. ТІаккха хиира цунна шен коьртах варзап еттарг мила хилла. Елакьажарехь меллаша дІасадахара Баянун балдаш. Амма цІаьхьхьана, ягийча санна, ша йолч-чохь хьалаиккхира:

– Сан кІант! Сан кІант! Мичахь ву сан кІант?! – аьлла, хІара готта чохь Іадош, цІогІа а тухуш.

– Кхузахь ву, кхузахь. Меттах ма хьелахь,– охьайижо тохаелира Зелимат.

Важа-м, хІара дерриге дуьне а бІаьргаш чохь а керчина, макх а луш, гІорасиз охьаяхара, юха а кхетамчуьра яьллаза а юьсуш. Цуьнан, буйьса санна Іаьржачу бІаьргаш чуьра, даккхий тІадамаш хьаьвдира. Кийрара аз ца доккхуш, дог дара цуьнан хІинца доьлхург.

– Изабат! Ва Изабат! – шен несе кхайхира Зелимат.

– ХІун боху ахьа? – аз деара шаршун тІехьара.

– Сихха схьавалаве кІант.

Дукха хан ялале кІант а марахь сехьаелира Изабат. Важа-м, ши биши а лов-зош, хІумма шек а воцуш, дІагІаш вара.

– ХІинца яьлла со хІара вакхийна, – элира Изабата, марнене бер дІа а кхов-дош.

– Полий юй хЮкхунна? – хаьттира цо, цомгушчуьнга дIа а хьожуш.

Цо аьлларг шена дика хезнехь а, барта жоп ца луш, бIаьргаэшарца, бер шена юххе охьадиллахьара, аьлла, дийхира Баянус.

– Дала вахавойла хьо цицигана маIаш йовллалц! Дера вахавойла! – олуш, хьаста а хьаьстина, цунна юххе охьавиллира Зелимата кIант.

Баянус шен эгIазчу пхьаьрсашца шена тIеозийра иза.

– Акхболат! Сан жима Акхболат! – Зелиматах а, хIинцца тIееанчу Себих а, тIехЮьбттина лаьтгачу Изабатах а, кху доккхачу дуьнен тIехь цхьана а дех а эхь а ца хеташ, кхевссина охьаохьучу бIаьрхишна юккьешхула елакьажа а гIерташ, иза мара а кьевлина, обанаш бохура Баянус. Цхьанна а ца хаара, хЮкхо иштта эхь-ийман дайина, и бер хIунда хьобсту. Я хуур а дац. И кьайле цо шагахь лариййр ю.

Ткьа тIехИиттина лаьтта зударий-м хЮкхунна бехк билла дагахь а бацара. Уьш баккхийбийна а ца бовлура Баяну шозлагIа дуьнен тIе яларх а, берана нана карорах а.

– Акхболат юй кхуьнан цIе? - хаьттира Зелимата, кхин сатоха а ца делла.

– Акхболат ву. Сан жима Акхболат ву хIара, – хазза кхетамчу а еана, обанаш бохура цунна Баянус. ТIаккха цIеххьана:

– Шуна муха хаьа кхуьнан цIе? – цецъелира Баяну.

– Тхуна дукха хIуманаш хаьа, – елаелира Зелимат. – Кхо де-буьйса ду вай цхьаьна долу.

– Кхо де-буьйсий? – ХIинца хазза цецъелира Баяну а. – Со...Со...Кхетам-чохь ца хилла-кх...

Цунна жоп а ца луш:

– Хьайн цIе хIун ю алахьа, йоI? – дийхира Зелимата.

– Баяну, – жоп делира вукхо.

– Цамгийлал туьйли хьо, Баяну. Цхьана юккьехь тхо кхера-м кхерийра ахьа. Амма цо кхидIа дуьйцург Баянуна ца хезара.

Иза оцу минотехь ирсе яра.

АБДУЛАЕВ Мухьаммад

Гургуезийн тамашийна хелхарш

...Цхьа гийла-миска хыйза-кх и цхьалха синош тасадала, хьарча меттиг боцуш...

Клайчу гургуулийн вастехь йогура аьлча а, цхьа хьаьдда датира-кх и хинчачул пхи шо хьалха тегхоттина йаржа де текхаччалц ихна йолу зама. Пхи шо хьалха... Цу хенахь кхуьнан ткъе шиь шо хан яра. Цу хенахь сахьтан цхьамза хинчачулла а дуккха а сиха хыйзара.

Сахьтан цхьамза - заманан верас! Мел каде хьаьвза-кх хьо цхьайолчу хенахь, цкъа цхьа мела, кура, ког таллош дечу «боларца» хьайн моттарга-парглатонца ирсо хьаьстинчуьн семхилар артдеш. Бьаьрг тьера туьлушшехь, цхьа хецало-кх и хьан «болар», чаболаре долуш. Классикна а дайна «ирсечо сахьт тергалдац»... Хьо ирсо ма тхьовсиннехь ма болу и бьаьрг тьера а, эцшехь ма долу и заманан «болар» а чаболаре, хьайн ирсан чам-марзо эца хьо лара ца войтуш. Ттаккха олу «ма сиха яхара-кх и хан, ма хаза хан а яра-кх иза!...» Ир, синтем, синпарглато а дайча ма волало и цхьамза ларба. Хьокху тьаьхьарчу пхеа шерал хьалха яхана зама – 22 шо – гургуулийн асанах тера хетара, и 22 боху терахь билгалде хьаьркаш а ма ю цу деха лагдолчу клайн, исбаьхьчу олхазарех тера...

Заманан, шерийн гургуулеш!.. оцу шурин чопа санна клайн мархаша юккъ-юккъехь кьежйинчу бьаьрг тьехь цасацал буькьа сийначу басахьарчу стигла-хула цхьа коча тьомалиэларца, шайн исбаьхьчу куьцах хьан ойла хьагош, шайн генарчу гьенашкара схьахезаш долуш санначу эсалчу, лерса хьобстуш долчу аьзнашца хьан семалла зарзъеш, тьаьхьа хьаьжжинчохь, хьайн дагахьбалла-машца хьо цхьа латта вуьтуш, кхолламан мархаш тьехьа дьакъайлайовлу-кх уьш гуттар а...

Ткъа хьара пхи шо, оцу йаржачу дийнал тьаьхьа, кхуо шен бехк лоруш долчу, цундела бьоза лан хала а долчу цу дийнал тьаьхьа деьна пхи шо – чекхдаларна меттана кьигийн суьртехь даьржира кхунна тьехула. Поргачу маьхьаршца, йожаллин хьажораш а хилла, дьаяха а ца кхеташ, кхунна тьехула хьийзачу йаржачу кьигийн вастехь.

Цхьамза а ца болура хинца текхна. Пар, басар, маьйна, самукьа а дайра. Дуьне а кхоьлира, кьарделира, кьарделира, я хьара дуьненна кьарвелира, кьарлуш... Деган уггар а генарчу сонера, лечкьина доллучуьра кхуьнан пекьара са... цуо доьху аздоцу кьора орца цхьанне а ца хезара. И кхунна гонахарчу нахехь адмалла цахилар а дацара - кхуо ша ца хозуьйтура, гуттар а цхьа туьтмьаьжгийн тайпа кепаш лелош. И кхуьнан шен цхьаннан дара, адамех цхьаннех а кхуо тешор а доцуш. Мел хьаьгнехь а, и диэква кхуьнца цхьа а вацара.

Ткъа хинца маьйна дайначу деношна чу са кхолла гьерташ, шен лазамаш, шен ийманан гийлалле, джахил замане хьаьжжина, тойнашца тхьоссбеш, и

денош сакъерарца дузура кхуо. Цъха Ёаьргаш а хъаббина цу тойнийн къорзачу томмагӀнех буьзначу Ин чу кхоссавелира-кх хӀара...

ХӀинца пхи шо дара кхуо цу Инан кӀорге а, бух а зов. Ойланех а цъха лубра, гома мостагӀий хилира кхунна, къабсттина буьйсана ша-шеца висча. Цъхаъ висча – ша. Дерриг дуьненахъ цъхаъ, шен яьржинчу ойланашца, хӀотта теш воцуш. Кхунна-м хетара и ишта, мухха а делахъ а. ТӀаккха и ишта дан а ду-кх шена ма-хеттара шена, ишта деза а хеташ, цъхаъ ловшволчунна...

Ӏаьржачу буьйсана шийлачу цӀийзачу сингаттамо – махо ловзадора кийрара цъхалха са.

«Маржа яӀ, Дауд, хъан!..» – бодашлахъ кхуьнан цергийн «чкъар» хезча:

– Ой, Хамид, не делай так больше, пожалуйста... – набарах йолуш, узамах кхайкхира кхуьнан рогӀера метишка, хӀара лазамах буьзинчу дагалецамийн гурара а воккхуш.

– Спи дальше...

– Ты в порядке?

– Лучше не бывает. Отбой, спи.

– Ну вот, как всегда...

Даим ишта хада а хедара кхуьнан дог-ойла йовза гӀортар. Кхунна-м хаьара, я моьттура, шен дагара шен чохъ латто деза, аьлла. Цъхадерг дола а хетара.

Ткъа Дауд.. Дауд схъавелахъара иза-м кхетар вара, я дола а хетар дацара. Вешел а гергара вуй-те, аьлла хеташ, вовших хьерчаш хьалакхиьна ма вара хӀара ший, амма...

...Амма цъхалха са цъха гӀийла-миска хьийзара тасадала меттиг боцуш.

«ТӀанк-ТӀинк» деш кранта чуьра ТӀадамаш легара. Сахьто, цуьнца аьзнийн харш къуьйсусанна, шен татанца ца кхеташ йолчу набаран тар туьйсуре. Ткъа кхуо гӀори-гӀоддах Гуьйрене сатосура хӀоразза а. Бода а хӀоразза чӀирхо-мостагӀ хуьлий тебна схъакчочура. Ткъа баррехъ ша гучубаьлча-м юьхьдуьххьал, гуш тӀом а бора, къиза дог доруш, синпхенаш хьокхуш, дардеш, зарздеш, ериг кхуьнан ойла охъаотуш... Сатосуш, хье а, са а гӀелделча наб уозайора, дей-буьйсий къабсташ, дерриг дуьне самодолуш ишта кхераме а, дегаза а дацара, маьрша а хетара набарна Ӏехавалар. Наб уозайора миччахъ а, Ӏаччохъ, дукхахьолахъ кора хьалхяхъ, боданна Ёаьрахъежа гӀелвелла Ӏаччохъ. Цигаьркийн юьхьигаща юьзна чимтосург а хуьлура гуттар а гена йощуш кхунна. Цкъа наггахъ-м наб кхетча а хуьлура и цигаьркан юьхьиг хийла а кхуьнан тхьосдевллачу пӀелгашна юккъехъ, цъхамма дӀаяккхалц лепаш Гуьйренан юькъачу сийналлехъ. Ткъа гӀенаш яхначу хене кхийдара. Ма сиха яха-кх и... Ма хаза хан а яра!..

Пхи шо хьалха дара и. Малхо, марцарна кхоьруш санна, цъхана хаза ховха йовхонца къагийна, кхелинера деригге а дуьне. ХӀаваьца цӀена цӀиэн деши Ӏделла хетара. И деши ткъа, дуьне Ӏаддош декачу олхазарша зевнедохура. Къабсттина самукъане дара адам. Мархадосту де даим ма хуьлу хаза, адам самукъане а.

Кхуьнан, Хьамидан, доттагӀчо Дауда зуда ялийна шо дуьзна хан а яра, бутт боцуш. ХӀинца хӀара шен доттагӀ стунден-ненан марха къобал дан эцна воьдура шен машенахъ. Сийна «шестерка» малхехъ къегина яра. Цъхацца, лубийшолуш, машенан чкъургашна тӀе некъ лубьстуш вогӀура ши доттагӀ.

– Хьо чу маца верзаво вайшимма? – хаьттира Дауда.

- Нанас Іамийний хьо юха а? – коре хьобжура хІара.
- Тахана шинхьа гІур ма вара вайшиь!
- Дала ларвойла. «Вуон кьиг вуон Іаьха», – олу хьуна, ма елахь суна гІовгІа,
- Дауда ласточу буйна дубхал пхьарс тосуш. – ХІаь, хІаь. Забарйо ас.
- Муьста хІума а яй хьо-м! – шена дубхал пхьарс туйсуш воблучу доттагІчунна резавоцуш шен Іеддалехь мераюьхьиг хьекхаян хІобттира Дауд.
- И-м ца хаьа, цхьабакьду, хьо невцан кеп эцна лаьтташ ган везар дагадеьча хьох аьлча-м нийса хир дац сан, сайх – и гундолчу – воккхевина ца волу-кх!
- Хьо дера ву со оцу саьрмикан бага теснарг! И хьайн ира-шера мотт дІасакерчийна, тхойшинний а корта а хьовзийна!
- А-а! хІинца саьрмик хили кхунах. И йоцчохь мел буьрса кьонах а хуьлу хьох! Юха, Дауд, хьо цу хенахь-м леш ма воллура и ас хьайна ялийна йосса ца йинехьара. Цхьаь бен воцчу доттагІчуьн тезетал гІоле хеташ синкьерам хаьр-жира аса-м
- Со... ас, ас... со!.. – кхаьрдаш, бат саттийра Дауда. – Вай даха дац и бакь! Ахь ца дубйцург дош а ма дац! – цецваьлла кеп хІоттош, воблучу доттагІчунна тІе а кьаьрзаш.
- Забарйора аса-м, Дауд. – Веларо даьккхина бІаьрхи дакьийра Хьамида, некьтергалбан виц ца луш, ши бІаьрг а хьакхош. – Цхьаь-м ду, хьуна – зудаяло шовкь яц, хьуна, сан цкьачунна. ГІодаюккьехь институт тесна а йитна, со арме муха вахара дагадогІий хьуна – «зуда ялае» боху и зурмалекхар цхьа бахьна дара хьуна – коьртачех цхьаь. Тхайчарна цхьаь дагадагІахь, хьайна ма хаьий хьуна.
- Дера, бехк а ма бац. Хьо-м цхьаь бен воцу кІант вай. Нус оьшу шун кертахь – нанна накьост, ткьа хенаруо волчу хьан дена – беран бераш. Бакьду, хьо меттах а ваьлла хІума хир ду бохург бакь-м дац.
- Ткьа хьуна дицделла, уьш реза бац бохуш, ас маса йоІ йитира цхьаь вукхул хаза а йолуш!?! Сайна езашехь!
- Вайдаха, вацара хьо уьш цхьа а езаш. Хьуна бакьдерг дезахь, хьуна хІинца а цхьа а еза а ма ца елла!
- ОхІо-ой! Ромео, суна стихашкахь кьамелаш дан ма волалолахь хІинца, ІадІэзлахь! – велавелира Хьамид, амма Дауд, вела ца луш, коре вирзина гича, ша а ойланашка вобдуш соцунгІа а хилла, меллаша вистхилира. – Са-м дера дац хьох лачкьийна хІумма а. Хьан сох а ма ца хилла цкьа а кьайленаш, хетарехь.
- Дера ца хила-кх.
- Цхьа акха ду-кх сан са. Цхьаь лобхуш хир ду-кх цуо. И мехкарий а мел дукха бу. Цхьаь вукхул а хаза. Масане езаелира...
- ХІаьа, «ва, Дауд, хІинца-м боккьал а ду хьуна», – бохуш, безаман шовкьан йийсарехь, хийла дагах кадитти-кх ахь, доттагІа, амма, даватІа, и хьан рогІера «безам» кІиране а ца болу-кх.
- ХІунда?! Ткьа Зарема?! Шина баттахь ма лийлира вайшиь и йолчу ирахь Іен вобду бохуш.
- Хьажахь, шина баттахь. Дадал шен делаІ. Ма ян а ю рекорд!
- Деллахь ца хаьа-кх, Дауд. Цаьрца дерг я боккьал тІе даллалц, я кхиниг езяллалц бен ца дахло-кх сан.
- А-а, бакьдерг эли хьуна! Боккьал тІе даллалц бахарий ахь!? Боккьал тІе даьлча, вада дог хуьлу-кх хьан, значит! Суна хаьа-м хаьара хьуна!
- Хуур ду дера, хьо воккха психолог ма ву, хьох цхьа а хІума кьайладаккхалур ма дац, ахь хІун дубйцу хаьий хьуна...
- Жималла яра и-м, – куро белш саттош дожийра Дауда, шен доттагІчо ден

къамел тергал а ца деш.

– Эх!ей, ваша ват!а цу къамелан! – белшех муышка еш, велавелира Хьамид.

– Хьа-хьай, дадал хьан, сан доттаг! Вон хир ву хьо т!аккха, т!ехьа ши куыг а диллина, мотт тийсалуш, мара локхуш лавтгаш.

– Тпр-р-р, сацийта! Хьуна мичахь гина со маралокхуш!?

– Пекьарш, – б!аьргаш хьекхош, Даудан буйнех ларлуш, дуьхьал пхьарс уьйуш, воьлура х!ара. – И хьан стунцахой а хир бу-кх шаьш боккьала а цхьана невцах Иттабелла бохуш, баккхийбуьш Iаш!

– Йой, сацийта! Цул а д!о новкьа хьажа. Ахь х!ун до-о... Кхетам-кхел а т!ехь кьарза а йина. Д!ахьажа новкьа, соьга-м ц!ахь хьобжуш, хазалла ялла йоллуш, жима зуда яй. Хьо муьста хьач цхьанна а ца оьшу бохуш, сан-м вала йиш ма яций.

– Х!аьа. Хьа-хьа! Гора «невцабахтар» я! Гора чимчарха... Хьа!

– Х!ийтг! Дала самукьадаккха хьан!.. Дала диканна диэ хьан карзахвалар!..

– аьлла, коре воьрзуш, Дауда, шен Iеддалехь, мохь бахийтира:

– Вай делча денлур дац!

– Х!аь... Дала диканна... амин... Кьанделча кьонлур дац!

– Вай динчу наноша! – схьавирзира Дауд. Куыг куьйгах тухуш, шиммо а, – Вай духадийра дац!

Хердинчу кора т!е доьссина, дуьннена а к!интерадаьлла, комаьршачу иллийца Iизнаш, зевнедуьйлура цхьа жима олхазар. Ша цуо набарх вайккхийни-ла кхийтира х!ара. Пена сонера доккхачу сахьтан тхов чуьра тайниг-х!утгут а йолаелира аракьеда, делкьа хенан шийтта сахьт кхайкхош. «Парт» аьлла т!ома эkkхаш, стигла хьаьдира жима илланча корера. «Дера ват!а хьан...» – б!аьргаш хьакхош, метгахьхьайра Хьамид, олхазаре ладобг!уш тебна Iийна волу, сохьтачуьра тайнигна резавоцуш. Б!аьрзечуо санна куыг шаршира, д!а а ца хьожуш, коран уьн т!ехула, цигаьркаш локхуш. Меца-хьога чуозийра, юха мерах-бетах хобцуш, цигаьрка сира хьерча-керча к!ур. Мерк!ела цхьа «Iам-Iам» деш, рогг!ана цхьацца кога т!ехь кхиссалуш, т!еозийра бедарш. Дехьа чуьра мела схьахезаш цхьа ингалс йир-г!ар а дара. Цхьамма неIарехь, чуван пурба доьхуш, п!елг туьйхира.

– Да, кхете хьо!.. – п!елг-татанна жоп луш, вистхилира х!ара набарах хьаьрчинчу г!орг!ачу озаца.

– Ну, Хамид, – чохьа а йолуш, – Опять! На голодный желудок. Сколько же можно повторять, – цхьа коча обг!азйобдуш, цигаьркан к!уьрана куьйгаш ластийра метишкано.

Iза-м Рита яра. Х!унда-м ца хаьа, х!инца и гича, кьайлаха велакьежаш, кхунна шайн луларчу цхьана кьена г!азакхичо аьлларг дагаиккхира: «Ну молодец, сынок, какая девушка хорошенькая, ла-адная», – элира цуо, кхуьнга х!иллане б!аьрг та!ош, – «и откуда ты, сынок, их берешь», – аьлла, т!етуьйхира юха. «Ладная» (!) Бакь а ду. Дош а ма ду! «Ладная»!

– Пошли «завтракать» – зевне елаелира Рита, делкьахан ма ярий.

– Базар яц, только рожу ополосну, – муьста бат йина неIаре волавелира х!ара, – голова трещит... там не осталось... – олуш, вортанан пхена т!е п!елг туьйхира.

– Здрасьте... С утра пораньше!

– Какое к черту утро... – юьхь хебаршка йохуьйтуш, йиснарг а мустйира кхуо.

– Ладно, ладно, как знаешь. Только не делай, пожалуйста, такое ужасное лицо! – ц!оцкьамаш саттош.

– Голова трещит... – кхунна шена а ца хьара ша цунна хьалха я ша-шена вуьйлура бехказа. Бегашца лерг озийра йоьІан, ша тІехволуш.

Хьарса корта лестош, сийна бІаьргаш кьерзош, юхаеьначу йоьІан буйнарчу рюмкина кІел куьг хІогтош, цуьнан буйнахь йоллушехь кийра Іанийра, бІаьргаш агІор а хьежош. ЙоІа дуткьийчу пІелгийн яххашца коча схьалаьцначу наьрсах, кІайн куьг лоцуш, доггаха хьожа яьккхира.

– Фу! – йоьлура Рита.

– Я быстро, приготовь там... – олуш, кьайлавелира жима стаг, Делонан сурт тІехь ванни неІ тІе а кьовлуш.

Ткьа миска са-м Іожаллин махо абадехула керчош хоьхкура, тасадала меттиг а боцуш...

Пхи шо хьалха. Цу марха достучу дийнахь. Цу ирсана Іанадаханчу декьала маьлхан дийнахь... Некь-м шуьйра а, шера а, дера бара. Вуонан васташ дукха дуйла ца хиьнера-кх, даватІарг. Цуьнан хІилланан кІорге ца евзара. Беран васте дирзина, хьалхаиккхира цу дийнахь и вуон. Ойлаян кхолламо йитнарг са хьала узу хан бен яцара. Руль агІор хьовзийра алссам. Ткьа берашца даим а совдика хиларца вевзашволчу Дауда «ручниках» ка яхийтира. Дуйне, бІаьргашка суйнаш туьйсуйтуш, коьрте эвнаш лоблхуйтуш, тІекІелдийла, керча дуоладелира, юха цІеххьана дІадайра, «хІуп», – аьлла дІабайина чиркх санна. ХІинца-м кхунна кхин серла а ма даьлла делира аьлла хетара. Амма уьш Делан карахь хІумнаш ду. Кхетам, бІаьрса юха серладелира, молханан хьожанехь, цІийн томмагІнаш хІитгинчу кисин асанашца вихкина, реанимаци чохь:

– Дауд, – халла кьадийра деттачу балдашна юккьехула. – Дауд?..

ГІенаха санна, тІехІиттина лаьтгачеран бІаьргаш чохь дешначуо буйрса Іовжийра, морцуш, багийра кийра, кхетаман – чиркхана юха а хьалха а санна «хІуп» олуш.

ХІаь. БІешерал дахделира хІара тІаьхьара пхи шо. Цул хьалхара ткье шиь мІаьргонал а ца хетара. «Маржа яІ, доттагІа, ваша воцчу суна ма дика ваша вара-кх хьо» – хьийзара ойланан буру – «ма агІо бара-кх хьо... Суна хьакь ма вацара хьо. Я кху дуьненна а. Ма яссаели-кх хьан буто, тешаме белш схьагІуртийла, ма ловзаели-кх когийн кІело. Яьржи, Іени ойла. Уьш гульян, церан доладан я ницкь а, я, ма дарра дийцича, лаам а бац-кха...»

Цхьалха са гуьйренан махо ловзадора декьа, мокха гІа санна, орам таса меттиг а я дахаран ницкь а боцуш, керчара, хьийзара...

– Ты меня не подбросишь, Хамид? – Иза Рита яра юха а. ХІинца хІорш Ритин подъезда чуьра арабовлуш бара. Кхуо, ойланаша йилбаз-бІаьра вахийтинчу, пІелга тІехь хьийзош, вогІушшехь, догІанаш ловзадора.

– Ха-ами-ид!

– Что? – самаоьккхуш санна.

– Ты отвезешь меня в центр?

– Ну. Не вопрос. – Жоп дели эххар а, бІаьргаш тІе куьзганаш духкуш. Шен Іедалехь дика йоІ ма яра хьуна и Рита. Цул сов хаза а – дашо месаш Іин чу изга чухчари санна, маьлхан зІаьнаршца дуьйцина шовданан хи санна белшаш тІе Іизна. Цуо ког мossaзза боккху а меттахьхьов уьш. Буйкьа сийна бос болу боккхо ши бІаьрг. ЦІена, малхо шен барамехь деттина шера чкьор. Хаза, кІайн-лепа елакьажар, лелха дохку балдаш, беснеш тІехь кІаьгнаш. ДегІ- куц-м дуьй-цур а дац! «Ладная!» – дагатесира юха а, ша, неІ дІа а йоьллуш, йоІ машен чу

хаош. Велакъежира вукхунна ца гойла хууш. «Ладная!» ма дош а ду!

– Хамид, ты знаешь, папа приехал, – цхъа башха доцушха дожийра йола, юха цкъа сацаелира, лерса а ирдеш. Амма тГулгах винчу санна Iаш волу Хьамид некъа тIера ши бIаьрг схъаберзош а вацара. XIара вистхила ца воллий кхетта, йола юха а долийра:

– Я хотела вас познакомить... И...

– В другой раз, Рита. Какнибудь.

– Но, папа...

– Я, правда, сегодня очень занят, извини.

Ткъа Ритин папа-м воккха хъаькам, а хьолада а вара, И-м кхунна а хаьара. Кхин йоI йист ца хилира.

Хьамид тГулгах вина вацара. Амма кхунна хаьара дукха тIех гергавахча тIаьхьо хала хир дуйла.

Рита чIогIа Бэллех тера яра. XIара кхунна евзина йоккха хан а яцара. XIаь, Бэллех тера. Кхунна уллехь схъа мел гушьберг а-м хуьлура цхъа куц-кеп долуш. «Охотник за блондинками» олура кхунах XIара вевзачу накъосташа, хьовзош. Ши кIира а хир дацара кхуо Бэллина «баркалла» аьлла. Шен бахъна а дара цунна, я цхъаь хилла а ца Iара. Дагна гергагIерта йолаелира-кх сов тIех. Дегабаамашца, дагахьбалламашца, цул сов тийжарца, цIийзарца, хьалха духхъара шеца мел цахилларг гора хIинца, кхунна шегахь мел ца товш дерг. XIара ца кхийтира, я ца лиира кхета. Я маца, я мичахь хилла деган а, коьртан а – кхетаман а, синхаамийн а мотт цхъаьнабогIуш. Къаьстира, шен ма-хуьллу кIеда элира «баркалла», амма хъанна оьшу и тайпа хаза тIиллакх.

Шайн подъезда хьалхха «вайшиннан балл» олий бен хьахош а доцчу дитта кIелахь елха а юьтуш вахара XIара. И дитт цунна шена дуйтуш, и къастаран теш хIоттош.

ЙоьIан шех терадоцчу даьлла тIоргIа аз дийкира букъах кхеташ. «Будь проклят день...» Ког чуоьцуш, машена неI чутаIош, догIа хьовзош, меллаша дIаволалуш. И теян йиш яцара. Къастар хилла даьлла хIума дара. Лозуш йолу церг цкъа озийна яккха еза-кхий. Меллаша дIасайзорах иза чIогIох лазор ма ю. И кхин а йоккха къызалла ю. И (Бэлла), кхин чIогIа лазаьйола кхунна-м ца лаьара. Шен Iедалехь, дика а, оьзда а йоI ма яра хьуна Бэлла. Юха – хаза а. ТIаккха – «блондинка» а. Хьайн дог резадеш аьгту хуьлда хьан Бэлла. Баркала.

– Я позвоню, – дуожийра кхуо Ритега, машенан коран куьзга, тIоме гуонаш лоблхуьйтуш, хьала а узуш. ЙоI цхъана шений бен ца гучу шеконца тIаьхъахьобжуш лаьттара. Лелха дохкучу балдех кIайн церг а туьйсуш лаьтгачу кхунна шен балдах баьлла цIарула цIиэн цIийн тIадам кIайн куча тIе боьжча а ца хиира. Машен тоннелан бодашлахь къайлаьлча а ехха литтира XIара-м цхъана сингаттамечу ойлану йилбазбIаьра йуогIийна.

– Хьо маццалц, маццалц хьийза дагахь ву ишта!? – кхуьнан да кхузткъа шарера ваьлла, доккхачу дегIахь, цIиэн юьхь а, нийса юха шарийна чопан санна кIайн месаш а йолуш буьрсо стаг вара. Цуьнан бIаьргаш тIера куьзганийн аьнгалеш шайн дашон гуонал а чIогIа къегина бара. Уьш стогар-чиркхан серлонехь оьгIазе лепара:

– И шатком цкъа юьтур хир ю ахь... Бакъду, тIаьхъа-м хир ду. Со дIаваьлча хIун дан воллу хьо?! Хьо-м кхета дагахь а ма вац. Цкъа воккха а хилла, цхъа некъ а хаьржина когагIур хир ву хьо! Со хьан хенахь... – XIара кхидIа ладугIуш вацара. Шен да кхуо цаларар-м аьгтехъа ма дацарий. Ойланаша вадийна

ваьхнера-кх. «Некъ лаха... Когаваха...» ХIун маьIна ду цу дешнийн? Цхьаь хир ву-кх и дерриг а хууш. Кхунна ца гора цхьа а чIагIо а, еккъа цхьа шеконаш бен... Эрна хетара-кх дерриг а. Ткъа да кхуо чIагIа лорура. Кхечу массара и ларар а дацара и, дарехь а коьртаза бахьна дара-кх. Пенсе вахале министр а, цул хьалха кхин а хьаькман белхаш бина и хилар а, я цуьнан дахаран некъ хиламаша къарзбина хилар а, и некъ цуо яхь, сий дIа ца луш, схьабеьна хилар а дацара и. «Да» – цуо кхачадора-кх дерриге а. Ден стомма, кIоргачу озо хадийра кхуьнан ойланийн зIе, воссийра лаьтта:

– Ас хIун кхойна хьуна? Вуон кхий, ца дешийти?! Цхьаь эшийна? Хьох цхьа хIума хир яцара-теша, бохуш сайн хирг-м ди! Дийцахьа, чIара санна къурдаш деш а ца лаьтташ. Стенна тIехь накьосталла оьшу хьуна? Хьажалахь, кIант, тIаьхьавуьсур ву хьо, дIахаалахь со гуттар лаьттар вац хьуна. Со ваьхна ваьлла хьуна, суна хIумма а ца оьшу. Хьох адам хилчхьана сан план кхочушхиллера-кх... – суьртех, киншкех юкьаеллачу кабинетан цIенкъе, дIасалелаш, бехачу когашца масех гIулч ловзий юстура дас. ХIара-м неIасагIехь лаьттара, шен декъаза мерах кадетташ яшаза юьхь хьулъярхьама, когашка вуоIавелла. Вист а ца хуьлура, даим санна дIа, я кхуьнан дийца хIумма а дацара, я ша хуьлбина даг чу сица къуьйлуш, шен бен боцу, ша шена беа болу лазамаш, син-ков хердича Iанарна кхобура. Я Iанаяхна яьржина ойланаш вовшахтаса ницкъ бацара... Я лаам.

Эххар, шен къамел цхьа а хийцам, жоп, тIаьхьало а йоцуш, даим санна, дуьсуш хегий, шена моха ярна кхобуруш санна, дас куьг ластадора: «вало хьайна, паргIатхила...» Цхьа догдуьллуш олура цуо и. Къурдбеш логера шад чутаIош, и кийра ца хохьушшехь, меллаша дIаараволура кIант.

Поездан корехула арахьобжучу хенахь дIауьду станцеш, аренаш, хьаннаш санна тIехлелхаш къайладуьйлура и денош, кIиранашка довлуш, беттанашка доьрзуш, шераш дузуш. Мел чIагIа тойнашца, ловзаршца, мехкаршца къарзди-ча а вовшех тера хеталора кхунна уьш. Ткъа кхуо цу терахиларна ен дуьхьало а ма яра – цу заман чохь хиллачу Iадате хьаьжжина – ма хуьллу и денош къарз-дан, гIовгIанедан гIортар. Лазаро бIарзвина чудетта молханаш санна, лазар тхьосдеш. «Тхьос» тIера даьлча сингаттам Iийжа буолалора. Юха а, юха а и Iийжам тхьосбора йовхо а, серло а йоцчу ловзарийн, сакъерарийн, «самукъа-даккхарийн» Iесачу цIарлахь.

Ишта дIаихира цхьа деха денош, дахаран гIалартийн гIамар-аренашкахула дагахьбалламе къаьхьачу дагалецамийн мехаша кхуьнан цхьалха шийла са, та-садала дегайовхонан хелиг а ца нислуш шена ма-хуьллу дIакерчош, схьакер-чош...

ГIалин-юкь басарех, гIовгIанех кхехкара. Цунна дара кхуо телефон-трубки чу мохь беттар:

– Нана, муха хеза? Со гIалиюккъехь... базарна... зезагийн базарна уллехь. Са ма гатде... Со... хIаь, кIезиг гIуллакх... кхин хIумма а дац... Iаддагехьа, нана, цхьана шина дийнахь дIакхетар ву. Дадига цхьаь аьр ахь... хIаь, нана, са ма гатде, Iудикайойла, марша Iойла!

Нана цIеххьана лазаро лаьцна кхалхар а нисделла, кхуьнан ворхI шо долуш хIусамехь цIенана а оьшу, кIантана нана а оьшу я десте, аьлла ялийна яра кхуь-нан дас шен хIусамнана. Дена там хир бохуш, нана алахь а цхьа йовхо ца хуьлу-ра кхуьнан цуьнца йолчу юкьаметтигехь, мелла а шераша жимийнехь а дIаяла ца туьгура хиэруо. ГIиллакхе, оьзда, «нахана ала хIума ца дуьту» уьйраш яра

кхушинна юккъехъ.

Киснара ахчан-бехчалгех пѐлг туьйсуш, базара юккъе велира Хьамид. Зезагийн базарахъ хІун оьцур яра зезагаш бен. Тховса хьошалгІа вьодуш вара кІант. Цъха керла-керла гІовгІанаш йоцуш мегаш ма вацарий хІара. Ша-шеца висарал доккха таІзар хеташ а вацара. Цу белхан наркоман тайпа дархо вара хІара, гарехъ. И маниш а ма хуьлий тайп-тайпана. Цъхаммо, ца Іебаш, сов тІех темаш льоху, вукхуо, Іийжачу чевнийн лазарех уьдуш, са тхьосдо.

– ХІа-амид! ХІ-хІами-ид! – мохъ бетташ хезира кхунна, – ХІей, вагта, сан дог оьккху!.. Фу-у-у! Дадал хьан боларан, за тобой не угонишься...

Иза Лиза хиллера. Цуьнан юьхъ цІийеллира. Сийна бІаьргаш доьлура, хьарса кІужал а кьїэдара куьцана тиллинчу йовлакхан хуламера ара.

– ХІа-а, хьо ю и, Лиза... Со-м жимма гІуллакх хилла. ХІаь, дера яра-кх дукха зама-м. Кура-м, хьаха, ваьлла, ваьлла дера. ХІаь. Кара хІума еьна вайна... Яло, дІо ю хьуна вайн машен... со тІаьхьа дІавогІу...

– Йиша, хьажахьа, – йоІан юьхъ ца гора кхунна, – хІей, хаза йоІ, хьажахьа, суна хІара зезагаш... – йоІ шен мачийн чимчаргІаш чІагІдеш йоллучуьра хьалайирзира бІаьргашна тІера Іаьржа юькьа месийн кІужал дІаса а тосуш. ЙоІ санна йоІ яра-кх. Кхин «эхІ» аьлла хаза а яцара и, делахъ а цуьнан вастехъ, сибатехъ, бІаьрге лаца а ца луш, цъха аматаш дара-кх и хазьеш, марзьеш. Халкъо олу шен метта, доцца... «хазчул хаза ду хазаделларг». Мухха делахъ а Хьамидан мотт таса-м белира. Ша-шех велавалар иккхира. Ша-шех тера вацара хІара.

– ХІун оьшу? – резайоцуш йистхилира йоІ, ма тайра кхунна оцу йоІан аз. Даг тІера даІ лацадолуьйтуш, дарбане долуш санна хийтира цунна и.

– Хьанна?

– ДІогарчунна! – Ленинан памятник йолчу агІор пѐлг хьажийра йоІа, цІоцкъамаш хьала а саттош, тужарках а хьаьрчаш. Юткъа гІодаюкь кьовлуш йихкина бой яра. Буьрса хьежар эсалчу гуьйренан стигалан басахъ долчу бІаьргашца ца догІура.

– Суна... цІе хатта...

– ХІун цІе?

– Сайн цІе-м суна хаьа, – шен вуохарца ларийра Хьамид, – Хьайн цІе алахъ.

– Ваша, нах ма сецабе, дІавалуо, хІара базар ма ю!

Ван а дера ву «ваша», яшанза юьхъ, хьирчина кІуж. ХІинцца ойлайира кхуо шайна юккъехъ иттех шо хила мега, аьлла. Шен чІенгах кадетта велира, шен лекхчу дегІа вуолавала, нисвала гІоьртира, дастаделла мачи чимчарха а дара чІогІа новкъа. ЦІена бер дара-кх. Катоьхна хадийра шен кучан нуьйда а. Шена цхьанне Іадийна дІатийначу, бІагор байита санна хьаьвзинчу дуьненан тийнал-лехъ кхунна шена хезаш санна хийтира бетолах хьекхалуш цу нуьйдан керчаш шершар. ЙоІа «кх-х» эккхийтира, елар хьулдан бете куьг лоцуш агІор а йоьрзуш. ХІара а велавелира цъха даггара бер санна, юха:

– Баба! – Мохъ туьйхира дехьо лавтгачу йоккхачу стаге, – ХІокху буьрсачу йоІан цІе йийцахьа, хьайна хаахъ, мела хир бу хьуна.

– Буьрса ю бах ахъ, – елаелира йоккхастаг, – Іайшаттий? Иза-м, хьаха, ю дика йоІ! – Хьамид «Бабина» тайначух тера дара. Батт муст ца йича, вела а кьежча, шена лиьча, ша везийта ма хаара кхунна.

– Дела реза хуьйла хьуна, Баба!

– Ваша, милиционер-м вац хьо? Я шпион. Дукха хиьин хьуна?

– Хии, хьаха, таханенна тоьал-м. Хьан цІе – Іайшат... – йоІ цІийелира кхуо шен цІе ишта яьккхича. – Юха хьо дика адам дуйла а. Тѐхьаьжначуо эр-м дац, – эщехъ кхуьнан шо кхачанзачу «Лади» горгали бийкира.

– ДІавало, зуда оьгІазьяхна хьан!.. – хІара хьовзош санна элира йоІа.

– Изий? Д’авог’у, – буй ластош, – И-м сан шича яра. Со зуда ялийна ма вац!..
къена велахъ а. Ткъа хьо, бехк ма биллалахъ...

– Х’ун со?

– Ц’ахъ юй? – кхунна йо! юьхъ т’ера хийцалуш хийтира, амма оьзда лелар,
лер эрна ца дисира.

– Ц’ахъ ю. Т’аккха? – Шодаца хъаж гулдеш.

– Хир ю, дера, хъан-м хир дац, мел дукха а, цхъа пхийтта шо бен.

– Хилла ца Ia хъуна, делахъ. Шича-м ю хъан хаза, сох тера а йоцуш – сийна
б’аьргаш, дашо месаш.

– И дитахъа, Iайшат, суна юха а хьо ган пурба лой ахъ? Со да, к’ант, ваша
ву-кх хъуна оьшшучехъ вала а, виса.

Iайшат!.. Шен ц’е цхъа керлачу мукъамца, цкъа а ца хезначу аг’ор екаш хета-
лора йо!ана цуьнан Iаьнарца, юьхъе ц’е хьодуьйтуш, дог карзахдог’уш. Цуьнан
деттадалар тийна таьшина ладуг’уш лаьттачу кхунна д’ахазарна кхоьруш санна
и сихха д’авахийта, т’ех сиха жоп делира:

– Мегар ду, – ша шеха цец йолуш.

– Iодика йойла хъан. Дела реза хуьйла хьо кхийначу ц’енна. Марша Iойла
хьо... Iайша...

X’ара ког лаьттах ца кхеташ вьодура, ша шех цец юьйлуш, сатессинчохъ йо!
латта а юьтуш.

Ткъа Лиза-м, кадра-яI, кхуо ойланашка вахана ша-шеца ден къамел а хезна,
хорша еьча санна, егош, юткъа мераIуьргаш юсийна, лаьхъа санна шершина,
охъаэккхаш, неI т’етухуш, едда яхара. Олхазаран, т’ехдолуш, т’омаэккар сан-
на бен тергал а ца дира кхуо цуьнан ядар.

Ткъа X’ара юха а: «Iайшат...» Юха Дауд дагавеара. Цецвелира. Хъалха, Дауд
дагавеьча, луьра саб’арзлора, дагах ов эккхара, легашкара шодан г’орзолаг-м
ч’аг’арца башо дезаш хуьлура. Ткъа юха, иза беший, ч’аг’арца ц’ий мел ду
баьржара, ц’ий а, дуьне а чаьмзадоккхуш, къахъдеш.

Хьовзошъерг д’аг’ортталц т’ееллачу рок-музыкин г’овг’ано схъахозуьйтуш
х’умма а дацара. Цул совнаха, зала чу боттабеллачу кегийнехан низам доцчу,
аз айдеш дечу къамелаша а. Тонкин к’уьбран дохк кхозура чохъ. И дохк цоь-
стуш хелха хъийзара б’аьргаш т’е к’уозарш охкийна кегийнаххий, хечешший,
г’овг’аш хуьльян ца йина юбканашший юьйхина, сийна а баьццара а, массо а ба-
сахъ а долчу басарех къаьрзина, гайнаш хуьлдал а йоцчу кухташлахъ мехкарий.

Ц’е яйа идош долу хи санна, маса д’асаидош маларш а дара. Олхазарийн
дахар стигал, ч’еран х’аваь хи санна X’ара чукъар-букъарш шен хеттачу кхунна
ша-шена цеце хаалора тахна-м.

Цъанна-м вина я йина де дара. Кхунна шена а ца хаьара, и хъенан, мила
вина де ду а. Я ша кхузахъ х’ун доIа деш ву а. X’инццалц-м ша дара, къарделла-
чу синна г’овг’анан г’ерг’ар оьшура. Ткъа х’инца, схъахетарехъ, цхъаь хийца-
деллачух тера дара. Б’аьрса а, лерса а схъадеьначу кхунна хала дара X’ара сурт
ган-хаза. Пондарбеш, хъаж хебаршка гулдина, цхъана ойланна т’екхиа г’ерташ
Iара X’ара, сонехъ лаьттачу кресло чохъ цхъана буйна латоза цигаьрка, вукху
буйнахъ т’е бат а яхъаза конъяк чохъ бокал а йолуш, тховх хъала а хьоьжуш. И
тхов боцург парг’ат д’асахъажа меттиг а яцара кху чохъ.

– Ты че скучаешъ, милый?.. – иза кхаьрца цхъаьна дешна йолу Карина яра.
А-а, цуьнан дара-кхий и дезаде а.

– ...И без спутницы! В городе перевились блондинки? Или, может, ты по-
менял вку-ус... – Вайнехан яцара и йоI, эрмало яра. Ша-м товш йоI а, дера, яра
хъуна и, амма цуьнан мекхаш...

– Да, так. Все нормально. Иди. Веселись, красавица.

– Пойдём, потанцуем! – дехардеш, пхьош д’аозийра цхьамма. Цаевзаш йоI яра и. Кхуо-м х’инца къахкор яра и. Амма эрмало йоIан мекхашка боцчу безамана я, вуышта аьлча, болчу цабезамна г’аьттира вуткьюо-лекха.

– Ох, уж эти блондинки! Да они сами на тебя идут! – елаелира Карина Iаьржа б’аьргаш къарзош, юсаелла кхес ластош, аркбал а сетташ.

Дукха ца Iаш шен метте юхавирзира х’Iара, кхуьнан юй хууш меттиг д’Iалоцур йолуш стагга а вацара кху чохь.

ТIаккха Пазик а веара тIе «асся-я-аккум» олуш, коча вела а луш, шеца шен дегабезам Таня а йолуш. Пазика цхьаь-м дуйцура, бат соцуш йоцуш. Жвачка Iийша а кхуьура. Дадал шен! Х’Iара-м цуьнга ладугIуш а вацара, я шена и мел ч’огIа лиьча а цуо буйцучу полана тIаьхьакхуьур волуш а вацара, я Пазикна, ма-дарра аьлча, бен башха долчух тера а ма дацара шега ладоб’Iча а, ца доь’Iча а. Гель хьаькхна юккьера чкьор д’Iасадобкьюш нисйина кIужалш, коча, пIелгашца шарьеш Iачу цуьнан сихлерехь къаьсташ кIадда а дацара цхьа «он гарт, я гарт», доцург «цуо боху, ас боху» бохург ду мовттуш-м вара х’Iара цуьнан и «гарт-гирт»... Таняс баьцардина цIоцкъамаш тIеттIа а тIаIош, шен х’Iиллане къерза, дукхахуу ши б’аьрг кхунна тIе а бугIуш, хьовзийра х’Iара:

– Э-эй, ты где витаешь?

– Что?

– Уж не влюбился ли наш сердцеед!?

– Скажешь тоже, «сердцеед», – об’Iазваха ца х’Iуттуш, велало кеп йира кхуо, х’инца и ма дуоладелахь суна, аьлча санна цуьнгахьа куййга хиччаш а еш. Пазик-м цу хенахь а шен болх схьабеш вара: гарт-гарт...гарт-гирт... он гарт, я гарт...бохуш.

«Озна ву-те, я чуозна,» – ойла едира кхуьнан коьртехь. – « х’Iара хьалалатийнарг мила ву-те шен ворхI цуьнан ватIарг!»

Х’юкху г’урта юккьехь цхьа а цхьаь вацара, схьахетарехь, х’Iуа делахь а, и тергалдеш. Хиллехь-м, гина хир дара царна Хьамидан хийцавалар а, юха х’инца Iаччохь цуьнан юьхь-сибат серладалар а. Хьаж тIера хебарш даьржина дIадевлира. Х’Iара эххар а тIаьхьакхиира, ша ойланаш кегаеш, лобхучунна. Шена а дара и тамашена, амма кхуьнан кхузахь кхин самукья ца долура. Хьалхалераниг а ма дара дегIан темашца са къардан гIертар, синан аз даьа, дицдан, лакъадан. Кхуьнан хьежар, лелар, велар хийцаделлера. Х’инца-м и гуонах болчарна а гира цхьа ирра-цIенна. Хьалха а ма вацарий х’Iара кхузахь шен меттехь. Амма х’Iара кхара лорура, шайн агIор веза а везара – «продвинути» американцашна вестернийн турпалхо санна. Ингалс Iадатехь хилира кхуьнан чуьра аравалар. Кхуо лобхург уггар хьалха неI яра-кх. Кхуьнан дог керлачу вотан-мукьамехь ма детталора х’инца.

Ша лобху цхьалла (!) – х’инцалц оццул ша кхийрина цхьалла! –

кхунна Соьлжи йистехь карийра. Седарчийн суйнех лепачу стиглан тхов кIелахь яьккхира кхуо буйса. Тамаш ца бора ша тIаддам мелла цахиларх а, цадевзачу, х’инцалц санна, пенашна юккьехь шен самавалар цанисдаларх а.

Б’аьрса хин тулгIенашца ийделалачу беттасин, керчаш, ловзаро хьобстуш, лерса кино д’аолучу безаман иллино хьобстуш, хийистехь, набаран суй ца беш, сахуьленга велира.

Безаман иллино дуьзнера гатделла дог. Х’Iара шех хуьлчунна ойлаеш а вацара, я тида, я талла г’уртуш а. Х’Iара безаман х’Iордан тулгIенийн марахь малвелла, гIелвелла, хецавелла садоIуш вара-кх. Iадийна, къарделла деса дуьне басарех, мукьамех дузуш дара. Саделар атта а, кIорга дара. Детталучу деган

тата лерехъ хезара.

Цхьалха синош вовсех хьабгна лелла, сутарадевлла, вовшашка кхийдара. Ша схьавелахьара Дауда эр дара: «Юха, а цкъа а ца хиллачу тайпана, боккъал а, да? Хм-хм!...». Хьалха хIара хьалакхоссалур вара: «Ас аьлча ца тобу хьуна?!» – аьлла. Вукхуо эр дара: «Тобар дара, хьо цхьа чIичI аьлла вацахьара-м». Бакъду, хIинца-м хIара кьийсалур а вацара.

ЙоьИан цкъа бен гина доцу васт ойлану цхьа кIеда, цхьа мерза маракуьуйлу-ра, цхьа экама туйра санна. Бодашлахь лиэпа кхуьнан ши бIаьрг седарчех буьзна бара. Нах тешар а буй, цкъа бен гина а йоцу йоI шена цхьанна Дала лерина юйла хаа йиш ю аьлча?

ХIара цецвуйлург кхин дара – оццул уллехь йолу иза ца евзаш ша хIинцалц лелар. Къастар дендала чIениг яккха тохаделлачу даго аьттехьа а ца дуьтура. Iайшат!! – ма кIорга маьIна гора кхунна оцу элпийн цхьаьнакхетарехь, цу аьзнийн мукъамехь. Цхьа Дауд оьшура-кх кхаь бекъа, ирсан чам буза, шен даг чохь кхоллалуш болчу, зезагах беллалучу безаман теш хIотто. Амма Дауд юхаван ца вахнера, кхунна ша тIаьхьа гIург хилар диц ца далийта санна, хIокху поллан тIам тохабаллал бен доцчу сел инзаре доца, сел ирча-къиза, сел хаза-мерза дуьненах хIара тахна безаман чам хиьначу дийнахь Iеа ца валийта санна. Ша кху дуьненахь некъахо вуйла а, даьхни когаш буйла а, тIаьхьало эхарт дуйла а. Эццехь цхьаь дов, дIогахь, вьодуш-вогIуш, когаш кIеллахь кхин карадо.

Бахамаш, хьелаш, гIоленаш, гIаланаш – баланах. Уьйраш, адамиин уьйраш бу-кх дуьненан бахам. Бакъдолу гергарло, безам, доттагIалла цу кхаанне а бакъо лург – тешам а. Уьйраш ю дуьненахь, Далла ен Iамал дIаяьлча коьрта, ткъа шаш а яц уьш Iамал? Уьш ю вай марзо эца цакхуьурш, кхин дIа мел дерш – цхьа сурт-кепаш. Дала лардойла вай, дахаран маьIнан тайнан юьхьиг йойуш, оцу бIаьрзе, къора, аз доцчу сурт-кепех дуьненчу довларан бахьна а, маьIна а дарх.

Зама еара бIаьстенан мерза-карзаха, амма догцIена садеIар санна. Еккъа цхьа шовкъ яра-кх и зама – де, кIира, бутт, шо, я шиь – и-м коьрта ма дацара. Керлачу, карарчу ирсах юьзначу хенан тамашийна дерг – и хан хьалха а, тIаьхьа а вийла йиш йолуш, цхьа цIена, сийна хIорд санна, хьаьна шен тулгIенашца шен марахь, нанас бер санна, ша хьобстуш цу ховхачу тулгIенашца шена тIехьерчаш Iадда сецца лаьгташ хилар дара. Денна цхьана йишина ваша, йоIана да, езарна везар, агIонна агIо, ши са, ши дегI, цхьа безам. ЙоьИан хьажар безамах, ларамах, тешамах дуьзна, кIорга. Мел кIорга а хета-кх езачун бIаьргаш, цхьа сирла нур гIуьттуш хета цу бIаьргийн кIоргенера. И ду шена везачунна шен синан а, бIаьрсин а кьайле схьаястар, тешам алсам болуш. (Тешам боцуш а хуьлу безам, амма и луьра тIом бу. Иштачу безарийн бIаьргаш къора гIепаш хуьлу. БIаьргаш – догIанаш... Цу безаман билгало а – сица а доцуш, дегIан шовкъашца бьозна хилар ю.) И тешам човхош дерг ма бьобха, ма къиза дог хила а деза-кх, ойлайора кхуо, шена-м и аьттехьа а ца дуьтуш.

Цкъа мацца а кхачало-кх массо а туйра. Кхераниг-м дукха цIеххьана хедира. Цунна бехке кхуьнан хьалхалера, цхьа а низам а, раж а, чам а, барам а боцу уьйраш. Уьш-м кхунна йицъеллера, дерриге а дуьне а санна. Амма уьш, и уьйраш, раж йоцуш лелийча цара, гезгамашанаш а хуьлий, вьохкуш хиллера. И уьйраш а ца хиллера хьайна ма лиьинехь хедо йиш йолуш. КIезиг бара уьш хедо кхунна бакъо а, пурба а делларш. Цхьаболчара цецваллал чIогIа кьобалийнера Хьамида хаьржинарг. Царалахь коьрта кхуьнан къена ненан нана а яра, Даудан наний, йиший а яра. Ткъа кхечара... Ишттачара кхуьнан бIаьрса дайначу ирсе жоп дийхира шайн кепара. Дукха ю-кх вайна юккъехь и агIонаш, и бакъдерш.

Ткъа уггар кхераме вверг, эщера дЮге а вуьйлуш, бЮстанехъа елахъ а, агЮнаш хуьйцуш, тайп-тайпана бакъдерш далаш верг ву. Цхъа а хЮма дегаза ца хета-таш волу, цѐнавоцуш говза адвокат санна. ЭхЮ, хъо безаман зЪаьнаре бЮагор. Кхаьршинна-м ца гора, бЮарзалла яЮ, цул дехъа цхъа а хЮма. Эладитанийн арз. Питане аьшпаш. Шина кога цЮубдараш.

– ЙоЮ йита дезар ду!!! – Ирс Юадош дийкира лерехъ.

Цхъа ирча дийкира. Сирлачу бЮагорах цхъа ирча Юаьржа ИндагЮаш: Юаьржа, сийна, алла, можа томмагЮаш лелхаш дЮасадаьржира – «йоЮ йита еза?!!» Сийна, ал, баьццара томмагЮин уьшалара Дауд хъалакъемира. Кхуо цхъа кайоьхна, бЮарзъелла борз санна воьхна, цуьнга деккъа цхъаьна бЮаьргашца хеттарш дора ойланца, синхаамашца дЮа гуора вахна. «ХЮнда?!» «Пекъарш...» – олуш, къурдбеш, Дауд томмагЮин мокха баьццарчу лечкъира. И дуьхъалтийсарийн томмагЮнаш дара-кх бЮаьрсина тЮехъ хъоькхнаш санна юьхъЮаьржахЮоьттинчу кхунна цкъачунна схъагушдерг. БЮарзъелла борз яЮ, кайоьхна. Ойланаш яьржина, са доьжна.

..... Ткъа пекъар синош вовшахъьерчара.

Ницкъ банне а бацара-кх уьш къасто, цхъа Делан кхиэл йоцург. Уьш – цхъалха а хилла, хЮинца вовшийн карийна даккхийдо миска ши са.

– Хъуна хъенан бехк хета, накъост?! – тЮекъаьрзира цхъаь-м. Карзаха хъежар, кхелхича санна, цхъана меттехъ сецира:

– Сайн. Сайн хета-кх. Бан а бу. Маланза вехна, мийларш-м дицделлера суна. ТЮома лелаш, гондЮа дерг ца гуш, ца лоьруш, ца лардеш яханчу хенах жоп дала дийзи-кх сан. Мийларех, тойнех, тобанех, «кадрех» хервелла, цхъаь йоцург хЮма ца гуш. Са сино хъоьстуш, вовшийн яхъаш тЮе, стиглал а даккхийра бЮаьргаш чу хъежар, юьхъдуьхъал лаьтташ лелар суна Чир йоцуш ца диси!..

– ХЮей, ахъ хЮн йо, и пайда йоцу хЮьмалгаш юьйцуш, хъо хъуо-хъайга лен ма ваьлла!.. – чугЮоьрти цхъаь.

– Сой? – Кхуьнан хилла некъаш-м, хъаха, дацара хЮара ишта атта дЮахоьцур волуш – стигла безаман гЮала дЮавохуьйтур волуш. Гинарш, цагинарш, эларий, бахарий, эладитанийн мазанаш. ТЮеоьшург тЮетухуш, тЮекхулуш и кхуьнан селхане яра таханенга жоп доьхуш ерг. Ткъа бехк-м юаха а, тЮаккха а кхеран шайн бара. Нийса аьлча, Хъамидан. Да, ваша, массо а вина шех, шен тешам шен кара йоЮа дЮабелча, и тешам ларо безарг-м хъенех, я минех а ваций.

Генара, кхуьнан дас цЮа кхайкхина, баьхкинчу шичойх цхъаммо элира:

– Хъоьга и хЮма йита боху-кх...

– Ма ел къамел, мераЮуьг! – топ санна волалуш, хъалакхоссавели хЮара.

– Собардел, Хъамид? Собардел!..

– ХЮн собар юьйцу ахъ! Мотт лартЮехъ лебе.

– ХЮаь, Хъамид, мегар ду ... – ши шича, Хъамидан ши ваша ву эр долуш, оццул тера вара кхунах. Юаьржа, юькъа месаш, Юаьржа бЮаьргаш, зоьртал, оьзда догЮамаш.

– Ишта ала ца гЮертара со...

– ХЮинца хЮн хилла?! ХЮинца мила велла?! – якъаеллачу къамкъарго кхин хЮма ца алийти. Цу маьЮна доцчу дешнаша сецош дерг дЮа ца алалора, я долахетара. – ХЮинца, со меттавеьча, хЮинца хЮн ца тай. Дика ду! Со хъалхалерниг...

– Баккхийчеран а бац-кхий бехк, наха цхъацца къамелаш...

– ХЮн нах?! ХЮн нах юьйцу ахъ? Мичахъ бу уьш!?

Хъамидан Юаьржа бЮаьргаш цхъа хъере лепа, хъацар-тЮадамаш сеца

цїйеллачу юьхь тїехь.

– Муха? Гондїа бу-кх!.. И хїун кьамел ду!..

– Дера ду шу а хьекъале кортош! Дийца хууш... Суна тїекхаччалц ма ца дешара шу цу нахах.

– Эрна дерг ма дийца, Хьамид, ахь хїун до? Хїун деъна хьуна тїе, уай!..

– Хїей, суна ма хаъа, хьо харцо, тхайн уйрал цїена, лекха хїума доций! Мила ваьхьна мотт карчо? Вийцийша... лаьхьа санна и хьаша воллар-кха со!!! Цул тїаьхьа бен а ца хетара-кх суна...

Гондїа дерг довш, Даудан цїена ши бїаьрг летира хьалха:

– Пекъар, самавели хьо? Хїинца кхийти хьо? Безаман зїаьнарша бїарзвинчу хьуна со а, я цхьа а тїекхачалурволуш вацара-кх. Ткьа кху дуьненан шен низам, ламасташ, мегарш, цамегарш ма ду. Дукхохдерг кеп. Еккъа цхьа кеп ма ю и наха лобруш ерг. Чухула хїуьу делахь а, и кеп ларъян еза-кх. Бакъду, ахь и ца ларий-кх – дерриг дуьне а аьлча санна, девне долу-кх хьобца, хьо хьаша гїурту-кх. Къайллах хьайна луьург лело мегар ду хьуна. Хьо гїара ца ваьлчяхьана, шайна ахь хьуламехь дуьтург ша санна шера хуушшехь, нах къиэжар бу-кх хьуна, ца кхета, ца хуу кепаш лелош. Амма ахь хьесап доцуш, ларамза, я моттаргїа лело дегаз хетта, цхьа бакъе талхий-кха, боданехь доцуш, гучохь, хьо сиза тїера галвели-кх – йоккха топ а хилла тїедьорзур ду-кх хьуна хїара деригте а дуьне а! И низамаш, ламасташ, мегарш, цамегарш адам-йилбазаша чїогїа ма їамадо, ахь дицдинчу минотехь царех хьуна гур буогїархьама.

Ткьа хьо, кїезанчул башха кхин гуьнахь доцуш, «їаьнцї» баха вуьсу.

– Мегар ду, – тохавелира Хьамид, – Валол, хїета, вадал... Къера ву алал... Оцу шу машин чохь сан бїаьргкхийтира... Схьадастал и шиша... Кьамел ца деш! Хьамид, хьалхалера Хьамид цїа веъна! Э-хїей, гора вай кїентий, яї – айдина шиша даьсса охьадерзош, лаьгтах тухуш, аьнгалин цу беш, отуш. – Хьамид вернулся! От речки до речки!..

– Тахана Хьамид санна, хийла хїиллано кьардо вай. Цуьнан ор чу лелха вай, хье тїе баьккхинна ши бїаьрг бахьна долуш. Тїаккха цїогїа детта, букъарш кегайо, муьйлу. Нийссачу меттехь ченан кїур гїиттабо. Вайн гїелалла цу ченашлахь хьульян, когаш кїел хьаша гїерта, – дуожийра шина шичех воккхаволчо шен меркїела. Ткьа жимахволчо, цхьана хїумнах ца кхеташ я ца вешаш, белш саттийра.

Ши шича, кханенна Хьамидца цхьаьнакхета барт бина дїаволавелира:

– Ма чїогїа езачух тера ду цунна и йої – эли цхьамма.

– Даяккхяхьа дїа, йої бен юй и! – чїогїа резавоцуш вистхили важа.

– Ца хаъа. Цуьнан бїаьргаша гойтург-м боккъал а...

– Цхьаь кхаллина хир ю-кх кхунна а, девзара суна хїара деревенски заддаш-м!

Цул тїаьхьа мелла а хан елира, Хьамида шен хьалхалера некъ схьалаьцна. Хьалхалера аьлча-м кїезиг хир дара. Дукха зама яра шаьш аренца лелош долу гїуллакх а дитна цїавирзинчу кхуьнан шина шичига хїара їайшатна баркалла алийта кара ца вогїу. Хїара воцуш дїагїур вац аьлла сацийнера кхушинна баккхийчара. Ткьа Хьамид, ша массо а хїуманна къера а хилла бухасецна велахь а, йоїанна баркалла ца олуш дїагїур вац ша аьлла, чїагївеллера. Йої а яра кхуьнан леламех ца кхеташ, шен цецъялар, шеко, сингаттам кїоргга шен даг чу а їаьвшина, зудаберан ховха, экама кийра їийжо бала чу къевлина їаш. Ткьа ши шича кхунна тїаьхьаваьлла лелара, хїара ваставелла кара ца вогїуш, хїора дийнахь кханенаш йохкуш, цкьа цхьанхьа, тїаккха кхечанхьа хїара каравеш. Цхьана їуьйранна, сатасале, цхьана парке кхечира шичой, Хьамид лобхуш. Де-

хью клумба чехош воллучу дворникан тидам бира кхара:

– Алкаш, вставай! Я-к-кому говорю!

Спецслужбин белхахой санна, Ёаржа костюмаш, мачаш, галстукаш, кляйн кучамаш, куызганаш долчу кху шинга хьаьжжинчохь вьусуш, воглавелла сецира довдийриг.

Ткъа клумби чохь деглах хлоз бина, бесни клел куьг, кераюккъехь, схьахетарехь, цхьана йоьлан сурт а долуш, тхино тлуьнйначу бедарех хорша а обхуш, амма, схьахетарехь, дукха хан йоцуш кхеттачу набарах вала ца туьгуш, луьллу алкаш Хьамид вуйла хиира кхарна. Кисана ахчанан кехат талош: «свободен, отец.» – элира кхаршимма дворнике. Важа-м вахара: «Благодарствую, сынки.» – бохуш, воккхавийна а ца волуш. Хьамидан кадрашна «ладная» баьхна глазакхи вара иза. Ша цунна ца вевзинехь а, набарха воллушехь цунах бляьргкхеттачу кхунна шашшиь тляьххьара гина дагадеара. Цхьа кляра хьалха дара хлорш гуш. Хьамид лайшица волавелла схьавогуш кхарна дуьхьалкхийтира иза глалюккъехь. «Ну как, дядь Володь?» – аьлла шега жимма йоьлал тляьхьа а висна Хьамид вистхилча, кхуьнца цхьаь яйча, ша даим а ма-дарра, бляьрг а талош, нана пьелг гайтира цуо. Хьамидна шен цуо лаяцначу кепю кхоьллина синхаам а беара дага. Кхунна цхьаь ца тайра. Я цуо ша йоьл кьобальяр гойтучу хенахь цуьнан бляьргаш чохь шена шеко гина хетар дарехь а, я мелхо а шен хатгарах нийса а ца кхетта, ша лайшица цкъа а бустурбоцчу мехкарий шеца гича ша лоцуш хилла кеп цу глазакхичо шеца лайша йолуш лацар цаладалар дарехь а. Ткъа Володька-м вахара шен буйна ахчанан цуьрг кьуйлуш, схьагарехь, цхьа билггала кьилба а лаяцна. Цунна ца вовззал волу со ву-кха хаза, аьлла цхьа кьаьхьачу велакьажарехь хебира кхуьнан юьхь.

– Вайн нуц-м вуон ма вац, – дожийра цхьамма, – Хьамидан хогле а хьаьжна.

– Хьан стенах самукьадаьлла?! – тлечевхира воккххавьрег.

Тхойшиннах муьлхарг вуйцу-те кхуо аьлла, оьла кхьярдира Хьамидан коьртехь. Цкъа а цхьанна а ца гинера Хьамид ишта цларматваьлла. Дуьххьара доцуш хлумма а ма даций.

– Уой, хлара хлун ду?! Хьалаглатта, нах буйлабалале.

Катюьххана сурт хьулдеш, гляьгтира важа.

– Наха хлун эр ду вайна! Цхьана дас вайх лелийна ма дац хлара тайпа... Эхь ду-кх и!

– Шуна нах чурькаш ма хетара хинцалц, со а шух тарвелла-кх, шун тедилларца хинчачул тляьхьа цхьана а дех вешаш вац-кха со! Мичахь ю и нах!!! – тлехволуш цхьа масех жима стаг вара. Ши бляьрг чуччабохуьйтуш, – Мм-у-уь, хлоршший? Э-хлей шун дена иштана! – олуш.

– Проходите, ребята, все в порядке, – эли шина шичас.

– М-м-я-ягу!!! Уа-хья!

– Ца вуола, хлей! Цаьрга хлун де бах ахь!? – корта лестош.

– Собар, хлей, – бохура вукхо, – нахах ца хетахь а, хьайх хета мегар ма ду хьуна эхь!

– Соххий? Хинца-м хлума элира, хьуна, ахь, хьайн дагахь. Сох-м тешна а дацара цхьа а эхь! Сох муьххале а! Извините – не оправдал надежд!..

– Ахь дош ма делла, Хьамид. Баркалла олуш, лайшат йолчу...

– Хляь, Им... гой шуна. Цунах а хаа мегар ду шуна соьца дерг цхьа а дош доцийла я сох цхьа а эхь а доций.

– Дитахья, Хьамид, уой, ахь ма члогла пряблям йи цунах.

– Хлун дуьйцур ду хьобга, марш обху хлума... Вайна дайша аьлларг – закон ду-кх вайна, по-любому... Эр ду-кх баркалла а, спасиба а, пажаласта а! Хлун «пряблям» ю и да-же, братишка?! – шичойх жимахволчуьнгахья кьаьрзира

Хъамид, «цкъа хъаьжий со?!» – баьхна Бож-Тела санна.

Важа-м, вела а къежна, ГаддаГийра, хГун дуьйцур ду хьобга аьлча санна, шен ваша шена, цхъаь доьхкуш, баьбра ма хъаьжжинехь вист а ца хуьлуш.

Шичоша, берзан ка йолчу вежарша, катобххана кхунна тГераниг дЯаяьккхина машен чуьра шайн цхъацца хГума озийра кхунна тГе, куьг тухуш, чан хГума дЯайоккхуш, хГара ойланаша йилбазбаьбра воГийна, лаьтгашшехь мас-хГума а нисйира.

– ЭхГ, сан декъаза туьта, – самаобккхуш санна, – хГун хила доллу-те хьох! Со алкоголик ма ву, кГентий, па-а-чти... хе-хе... цкъа мала волавелча ишта...

– Почти бахий ахь, – къадийра жимахволчо.

– ХГу-у-у? – тГекъарзира цунна Хъамид.

– ХГумма а ца бахара кхуо-м... – Юкъаиккхира воккхаверг шен хеннахь, – Эцца цхъа пивон-шиша хила деза хьуна, дарба де хъайна...

– Во!.. Хьо ю-кх цхъа кГант!.. Схъадастал, къурд-къурд-къурд, схъаял хГинца цхъа гГали. ХГан, хГинца дуьло, паф, – кГур хобцуш, – яхь йолу берзалой, вай болх бийр бу шуна хГинца, оцу... оцу... хГаь, болх бийр бу вай!..

Хъалхалерра муьста бат яра схъагушверг. Шайх, дехачу цГоккъамашла хуьлуш, цхъа дуткъа харшаш дисна цГийбелла ши баьбрг. Хъалхалера бенцахета кеп. Амма бенцахетаран кепо а ца лачкъадора кхуьнан тоьпаш туоха вуьгуш санна вахар-болар.

Кхунна-м дицделлера и муха хуьлу а. Ирсо дицдинера-кх. И хъалхалера синхаамаш юхабоГуш кхин а къиза, дера, луьра хеталора. Яьржина Ганаяхна, хьере, карзаха ойла. Хорше ийзадо миска са. Машен чохь доьлхушехь ойла йора кхуо. Ма хала а хиллера-кх и бГюзза баьхна долу «баркалла» ала. Кху деккъа цхъана шайн гГенех, синхаамех, синховхаллех йобттина цхъа экама безаман гГала ларамза, кГоршаме ата. ЧГогГа сатесира кхуо шашь хьобжуш Гачу хенахь – Гайшат цГахь ма караяхъара аьлла. Амма и геннара, кГайн гГарГули санна гучуелира, кхуьнан даг чохь синхаамийн буьрса ткъес гГаттош. ЙобГан хГора а гГулч кхуьнан даг тГе азлора, деган дилхане цГийн кГеж дГатосуйтуш. Гонахара дуьне Гаржделла, Гайшатин сирла гуьйренан стигалан басахь долу баьбргаш доцург гуш хГумма а дацара кхунна. Шичой-гешаш, а лаьтгара дехбай, сехбай тоьпийн юьхьигаш санна тГебоьГна къинхетам, пурба доцу баьбргаш а долуш, кхуьнан денवेशин ши воГ. Хъамидна ишта гора-кх тахна гонаха дерг. Цунна гург, цунна дан а дара-кх шена.

– ЦГубдарш... – цергаш хъакхийра кхуо.

– АстогГфируллахГ, моьттур дац!... – эли цхъамма.

– Дасацал хГинца, – эли вукхо, – хъайн бала боцург а ца дуьйцуш.

Ткъа хГара-м, гипноз хилча санна, лаьтгара. Гай-ша... ХГунда йогГу хьо сел чГогГа екхаелла, и хъан ирсах, инзаре йоккхачу дегайовхонах Ганабахна ши баьбрг лепош – бухбоцу ши баьбрг, ас сайна цхъанна лийрина болу исбаьхьа ши баьбрг. Цхъа яй-й шершаш хьо йогГу-кх. Делаийзадо балдаш, ахь цхъа эхь-бехк лъоруш сецош хиларна, дегадеш. Ша шеха хьожа еара кхунна цуьнан баьбргех бухбуьйлу цхъа а йистйоцу тешам шена схъабайча. Къурдбеш ца гайта, чГениг охъатаГош, логах куьг хъаькхира кхуо.

«Муха хьожур ву-те оцу баьбра. Накъостий-м бешар а ма баций. Нахана дерг ловзар ма ду, дуй? Ду-те и – иза дайн хетачунна-м я дорах...»

Кхуо, цхъа тохалуш, баьбргаш куьзганашца хуьлдира. Доьналла гайта гГерташ, цхъацца хенахь стешхалла гойту вай. Кхуза ван барт бечу дуьйна шек-м вара шех Хъамид а. Цунна ша стаг ца хетара хГинца, шех жоп дала а воцчух стаг хуьлу?.. Амма телхинарг хГун дара хьуна аьлча, я ишта а, я вуьшта

а, мухха а хьовзийча а, ша сийлахь хинволу агЮ ган-м ца гора кхунна... Я кхуь-нан бIарзваларо дериггенах а вохийнера. Цхьанхьа ваьлча ша аьлчунна тIера ваьлларг хуьлий, юьхь юхура, вукханхьа дас, дехоша аьлларг а доийй, йовра изза дакъаза ма ялариг – юьхь!.. Оцу ойланаша вуохийначу кхуо, кхин вала меттиг ца карош, шенаг хьала а, охьа а йоьхна а лерина, ткьа Iайшатна юьхь ларо а воцу ша хьакь а вацара бохучух шена цхьа гечуо а карийна, дехойн юьхь ларийнарг хилла чекхвалар хаьржинера. Я цхьа миска цхьа леллачу синую бечу дегабаамо, шен дахарна, шена мел везначуьн хIуьттаренна, тIе хьокхуьйтуш сиз хила а мегара иза. Цхьа иштгачу, ондда а, чIогIа ша хетачунна кIезиг хетачу ойланех дIовш хила, цу дIовшах ун даьлла хьийзара Хьамидан цхьалха ойла а, са а.

ЙоI, цхьана хIуманых шекьяьллера, шекбаьлла кхерабеллачу безамо цхьа дог хьобхура, амма тешам нуьцкьала бара хIинца а. Куьзганаш, катухуш, охьадехира кхуо. Оццул йоккха пис мукьне а ма хилий ша аьлча санна. ХIокхунна шичойн-верасийн тоьпийн юьхьигаш-бIаьргаш кIелахь лаьтгаш волчу, шен аз цхьа хийра, луйшверг ша воцуш санна, генара хезара. Уггаре кьиза дог Iуьйшург – шен дешнийн тIаьхьало бIаьстенан нуьречу, зевнечу дийнах тера долу йоьIан васт а, хьежар а, гаррехь, цхьана доьхначу, кьора-бIаьрзе, тезетан буьйсане дерзар а гуш, цуьнан бIаьрахьежар дара. Я ца хьежа а бацара ницкъ. Кхунна цхьанна гора-кх йоьIан дуьне аьнгалех дича санна, куьзгийн цуьргех Iанадоьдуш.

Чов хилча цкьа Iовжоле лазийна меттиг тхьосло, олу. Вуон кхаь а – тен-тагволуш тIеобцу, я эццане а ца обцу. Дог ца теша, ца кхета, я кхета а ца гIерта, ца лаьа. И чIагIю, я доцчудолу – стаге хьаьжжина ду-кх иза а. Кхьунна-м шиэна а беьначух тера дара и сийна бIагор. Амма кхунна-м дехьа-сехьа шичийн белшаш а яра. Ткьа йоIехь хIун хьал дара, оццул боккха тешнабехк хилла лаьтгачу?

ЙоIа, кьурдбеш, чутаIийра кийрара схьагIерташ дерг. Корта айбира, хIара дера лазош, кхунах яьсачу меттигах санна чекх а хьобжуш цхьа ирчашийла, кьиза-генарчу дешнашца жоп а луш. Иза-м ша-шега ладугIуш а яцара. Шен яхье, автопилоте санна, дIаделира нохчийн йоIа шен дегI, хьежар, мотт. Ткьа хIара тIаьхьа ца кхуьура оцу дешнийн маьIнина. ЙоI шечух тера доцчу боларца, саьрмико Iаьвшина гIаргIули санна, цкьа ког тасалуш, юха а базбелла корта ойуш дIайолаелира. ДIайолаелира... дIайола... дIа...

Цуьнгара хьал хууш лаьтгачу кхуьнга цунна тIебобьIначуьра ши бIаьрг ца баккхалора, цунна орцанна гIертара кхуьнан дегIан хIора а дакъалг. Амма лело тIейобьжначу кепо гурашкара ца волуьйтура. Цхьа а дуьхьало йоццуш, цомгуш стаг санна: коьрта дуьхьал куьг лоцуш машена чу хаавайтира кхуо ша. Ма воьхна вара-кх а дакъаза ма валарг. Я дегIаца, я ойланца – лаам а, ницкъ а боцуш. Цхьа декъаза дегI-горгам. Ша буйна кьуьйлург бехчалг хилла Iайшатин сурт хиларх кхийтира. Ткьа цу суьрта тIера схьахьобжу ши бIаьрг эсалчу тешамах буьззина бара. Кхуо меллаша цIетухург латийра. Суьртан бехчалг тIелаьцна латийра. Куьг дагийча а ца хобцуш, кераюккьехь дагийна, чим шина а куьйгаца хьакхош баржийра, юха, меллаша агIорволуш, дIатийра.

ГIенах санна хезара кхунна шен шичоша де кьамел:

- Сан-м бIаьрг ма буьзи, хьуна, цу йоIах... – элира цхьамма.
- ЙоI ледара яцара, бакьдерг бакь хила деза, – жоп дели вукхо.
- Осал яцара...
- Она молодец. Реально. Просто ей не повезло.
- ХIа?.. – Хьамид, ши бIаьрг хьакхош, хьаланисвелира.
- ХIумма а ца боху, Хьамид, хьайн садаIа ахь...

- А-а... мегар ду... кЕда ю хІара машен джип йоллушшехь чІогІа... вуно аь-
хна, набйоуьйтуш... Ткъа Іайшат – сан гІургІаз... малик сан... сан гІаргІули...
– ХІун «гІам-гІим» деш ву хьо, брат? – вухавирзира цхьаь.
– Нормально! ДІаяхийта ахь, новкъа хьалха дІа а хьожуш! Машен дика ю
бахара ас-м...
– А-а, машенний? Вуон яц машен а...

МаьркІаж-хенахь Бакох боьдучу ковра некъа юккъехь чкъург иккхина (дика ду чехка вогІуш ца хилла, юьгушверг шичойх жимахверг ца хилла а, ткъа цуьнан машен лоллуш Іедал ма дарий – ГАИ постера дІаволавала бен ца кху-
ьуш иккхира и) къагтош йилиначу джипах букъ тоьхна лаьтгара Хьамид. Ши шича чкъург хуьйцуш воллура. ХІорш тховса дозана дехьа Хьамидан шичой болх беш, Іаш-бегаху метте баха новкъа бевлира. Шичой-м башха баккхийбеш а, дера, бацара кху балхах, схьа ца гайтахь а. Хьанна оьшу аренца хІара тайпа къаьркъан кад, хулиган. Делахь а хІара дІавелча наха шайн диканиг лур ма ва-
царий. Цхьа дика, КъурІан тІехь дуй-м байитинера кхуьнга, итт шарна корта бахош долу хІума юххе доуьйтур дац, аьлла. Цу заман чохь и Іадат а дан ма дарий, пхеа шарний, итт шарний бохуш, малар дуьтуьйтуш. Цул тІаьхьа шена тоьхна хан тІех ма яьллинехь цхьаволчо хьалхачул а чІогІа молура, цхьаверг саца ийман хуьлий, нийсачу новкъа волура. И шоллагІниг хиларе догдохуш боуьйтур-кхий и дуй а. Дика, хьаха, ду хІара дешан да мукъне а волуш. Амма ши шича резавоцуш кхин цхьа хІума а дара цу юккъехь – кхуьнга боуьйтучу хенахь кхаьршинга а байитинера дуй. И болх байта дагахь ма ца вирзинера хІара шиь цІа... ХІара шиь-м башха тІера а, дера, вацара оцу маларна. Делахь а, шайн цу заманхьлерчу кхетамца, наггахь цхьацца гІуллакхаш лелош, жимма яьккхича дІаизэр гІолехь хуьлу олий хеташ бара-кх...

ХІинцалц ойлаано вадийна лелийна Хьамид, хІара идо гІельелча санна цуо дІахецна, цуьнан бІагорах, меттавогІушволлура, амма и меттавар а дара цу бІагорал а лазаме. Тхьосвелча санначу кепах а юхавоьрзуш, деГІ а, хье а жим-
жимма хецалуш йилбазбІаьра вахна лаьтгара хІара. Дауд а резавоцуш бен дуь-
хьалтосуш а вацара. ХІара цецвуьйлура, цуо мукъне а хІун до-те бохуш – даим а дас-нанас бохучунна тІера ма вала а баьхна, хІинца ша-шен дог, буйна къевлина а ца Іаш, куога кІел а хьаьшна, цара, аьлча а, шен дас бохург дича стенна ре-
завоцуш ву-те хІара бохуш. Ша-шеца ийгІича, шена мел везачуьнца а ийгІира хІара. Дукха йира-кх кхуо и декъаза ойланаш. Хиллачух, долчух, хиндолчух. Яхана хан хетар-кха шена диснарг, шен бахам. Ткъа цу дагалецамийн мерза чам а къахьбеш, дагара ца долуш, синна тІехь лаьтгара Іайши тІаьхььара гуш хилла хьажар, ша цуьнан хьаьшна тешам. Саьрмико Іаьвшина гІаргІули – Іай-ша!..

Ша хІинца цкъа а юха ца ван махках волуш хиларх а яра кхуьнан ойла-
наш. ЦІахь мел ву-м хІара Іалур вацара Іайшат йолчу ца кхочуш. ХІинца хуур ду цунна хІара мел ву. Тешар ю хьалха ша аьгтехь а ца дитинчух. Мел чІогІа ца тешара и кхуьнан шайн тешамах Іехабеллачу блондинкаша хІара «ма-варра охьавагарварх». Ца тешара. И кхунах тешара – кхунах цхьаннах.

ХІорш а гина, дІагІуо боххушшехь сецна, машен юхайоуьйтуш тІевеара кхеран юьртахо. Салам-Іалам, могуш-паргІат. Кхуо корта таІийра. Ши шича болх бина ваьлла, инструмент чуерзош воллура «хьешаца» къамел деш. БутІуз вара и кхеран юьртара а, тайпана а жима стаг. Воккха букъарш а ма варий и-м, могушаллех эьккха воллуш – зевне кІорга аз, яккхий-юькъа хьийзина цІен кхес. Юха мотт шера а, сихлуьйш а:

- Дуьйцуш ма варий со... Уой, оцу машенийн новкъа юккъехула йоьдура-кх и йоІ. ХІокху сайн тачки тІехь тІаьхьаІоьбтина вогІу сой. Сан дог датІо-м атта

даций. Цхъаверг хъеравервара-кх! – И ша волчу агIор хьоъжуш ву-вац а хьаъжна, Хьамидан агIор корта ластийра БутIуза, ша буйцучу сихачарех цхъаъ Хьамид хилар чIагIдеш. – Уой, цецвала со делаI, хIокхуо хIун леладо-те бохуш сайн дагахь вьодуш ма ву со. Гондахьа тормозаш цийзаш, дIасахьийзош, горгалеш бизкош машенаш а ма ю – тIех мел йолург а. Дена олуш, нанна олуш а Iедал а ма дуй вай иштачу меттехь. Ткъа важа-м шек дIа а яц. ЧIогIа тайна а ма ю ша, йистина ятIарг. Аса, машен улло таIош, забар йин хьуна.

– Хъажал, ледара хетий хьуна вайн нуц, – вовшашка хьаъжира ши ваша.

– Ноль внимания! О, гуьйренан стигал басахь ши бIаьрг, Iаьржа кхес, дегI-куц. – Ши ваша, шекволуш, хьаъжира хIинца вовшашка, – TIаккха со, машен дуьхьалтосуш, охьаиккхина тIе ма волавели.

– ХIай-хIай, тIаккха тIаккха! – тIетайра хIинца Хьамид а, шен шичойн шеко а кIамъеш. Хьамида шена тергоярах воккхаверца синъайама къамел чIагIдеш, ши ваша волчоьх а вуьтуш, Хьамидехьа вирзира БутIуз:

– Вайдаха, Хьамид, шайна лаахь теша, ца лаахь ма теша, амма кхин забар я-м ца хIоьттира со. Со-м... Со-м кхеравеллера боккъл а!

– ДIавалахь, дика ду, дика ду, дукха дестадай ма дийцахь, дуьло хIинца, хьотхоьца вогIий, брат?– доккха са а доккхуш ца догIучу дагца велалуш, гIуллакх дижош вистхилира, кхин хан ца йойуш важа шиъ, – лерг ирдина лаьттаху Хьамиде а хьожуш. – Ишта чIогIа ирча яра хIара, диг санна мара а болуш, дакъаза ма яларг, уллора гуш! – бIаьрг таIийра шиннах цхьамма БутIузе, вукхуо а йора цхьа хиччаш, «яра» ала бохуш. Цу шимма лелочух цецваларо жим-жимма сагагдан волавеллачу БутIуза, кхоьру-уш шен машене а хьожуш, цIаьххьана дIа ца хадорхьама деш санна, кхидIа а дира шен къамел, мелла а лортIехь хета волавеллачу Хьамидехьа, цхьа гIо лобхуш санна, дIа а волалуш:

– Ашшимма хIун до данне а, лазар догIуш-м вац шуьшиъ... – олуш, Хьамиде хьаъжча иза, шена хIинцалц хьере хетта волу, лартIехь лаьтташ гича, хьаъжахь, хьуна лартIехь хеттарг галваьллий, галваьлла ву моьттинарг лартIеххий карош зама ю-кх хIара, аьлла дагадеьна, хIинца Хьамидехьа а вирзина къамел дан хIоьттира БутIуз, бухахула шина вешегяхьа ларваларца бIаьрг кхарсто виц ца луш:

– Дуьйцуш ма вай со. Ирча-м мича ю. Дадал шен делаI! – йоI дагалацаро мелла а майра а ваьккхина, – и дацарий и-м. Цуьнан бIаьра хьаъжча бен хуур дац и. Цхьа а хIума я гуш а, я хезаш а йолчух тера-м дацара и йоI. ЧIогIа тамашена яра-кх и. Хьажар кхелхина дара-кх цуьнан... Вай даха, и дагадеьча, хIинца а хIара сан месийн кхакха меттах ма хьов.

– Маца ду хIара? – бен а, башха а доцуш санна хьаьттира Хьамида.

– Уой, хIинцца ду-кх со шуна тIекхачале, – Ас дийхира цу йоIе. Алахьа, хIай Делан малик, хьан хIоттий хьо сел холча, аьлла. Аса ворур вара-кх и, шуна бакъдерг дезахь! – Синхаамаш совбевлачу БутIуза шен буйнахь шпага ю моттаделла, шен турпала ши цIоккъам буьрса чучча а таIийна, бIарлагIа-мостагIчун «дегIах» цаца бира, тIаккха ша лелочух кхиьна, аз лахдеш, бехказ-вуьйлуш санна, – юха цхьа ши-кхо зуда а сецна, цаьрца...

– Мичахь яра иза? – иза хьаьттинарг Хьамид вара.

Шина вешин джипан чкъургийн, гIохьокхуш, цIовзаро дайира БутIуза меттиг аларал сов даьккхина кхидIа деш долу къамел.

– Хьуна хIун хаьа и иза юй?! – аьлла йишйохьначу шичин маьхьарна дуьхьал «хIун бен ду иза!» а хазош, йиллина багажник а йолуш, цу чу хийцина чкъуг чуйилла дIакхевдина, бага гIаттийначохь шен шичой а буьтуш, шакарца гуо обькхуьйтуш, юха а ерзийна, ша и ченан кIур эцна, шашь схьадаьхкинчу новкъа дIатилира Хьамид боху и гIайракх.

Ткъа ши шича, дукха ойла ца еш, цкъа вовшашка а хъаьжна, карара чкъург охъатосуш, и когах кхетта вукху кога кхиссавала цец а, акъ а ваьлла Бутгуз а вуьтуш, говраш тIе кхиссало береш санна Бутгузан машин чу а кхиссалуш, йоьдушшехь неIарш тIеетташ, джипан лорара чан йижа ца кхуьуйтуш, тIаьхъаьадира.

Ингалс маттахъ дара ца хаьа, цхъана маттахъ цара дечу девна юккъехъ Бутгузан лере хIун ду а хууш схъалацаделларг: «Romio» а дара-кх. «ХIара эшар язйо ас хьо езаелла...» – хезира Бутгузна шен чкъург ма-хъаьвзза чехка йоьдучу машин чуьра схъа тIаьххъаре а. Юха оццу чуьра, мерах шок етташ, оьглазе:

– ДIаяккхяхъ и шен ден докъе яхарг!

Юха асфальтах кхетта кассетах кескаш дIасайоьлхуш а гира. Пхи-ялх сиконд ялале яйра машин цул тIаьхъа маьрклажан байчу-эсалчу боданехъ.

Трасси гондахъа лаьттах Iа гуьтттура, бIаьстенан юьххъехъ суьйре а шийло яра. Бутгуз, цIоканан курткан кач хъала а хIоттийна, тIаьрсиган хурашка мера тIе таIош, букур а волуш, готтачу джинсийн кисна шен доккха ши куьг халла чу а таIийна, дIа новкъа велира.

Сихонца, шакарца, бIарзвеш схъаеттачу чиркхийн серлонца наггахъ тIехъоьккхучу машинна куьг лоцура кхуо вогушшехъ, халла киснара хъала а озадой, уьш тIех ма лилхина юха а кхин а хала дIа кисана а таIош.

Стигал Iаддош, цхъа кхъаьнаш догуш санна, гIаргулийн маьхъарш а хезара. Цхъа эхъ хетта санна, къаьхкина, стигал паргIат юьтуш, лаьттахъ, охунаш тIехъ, дитташ тIехъ яьржина дIасаевлира Iаьржа кьийгаш.

Цхъа самукъане орца дохуш, ах стигал дIалаьцца, шайн маьхъаршца дог дендеш, самадоккхуш, йогуш гора кIайн гIаргулеш. Iалам, схъахетарехъ, Iаьнна ямарт хуьлуш, цуьнан тIехъийзарш кхин цатергалдеш, кхин юха ца бала ша хан йилинчу, хIинцдалц сатийсинчу бIаьстенан лаам кIел сецнера.

Баьссачу ковра некъа тIехула воьду цхъалха некъахо, шен куртикан цIоканан хьерчара, цергашца, хорша еьна, вотанан мукъам а балош. Вай гIаргулийн маьхъаршка ладугуш ца хиллехъара, вайна хезар дара сих-сиха цхъалхачу некъахочуьн къамкъаргера эккха цIоглане мохъ – Хъамидера хIу а, тайпа а, туккхам а, дай а, и-м хIун дара, наной а, схъаевлла меттиг а хъехош, ченала шен ларрийн мухIарш а теIош, чубиллина воьдуш волчу.

Цуьнан, Бутгузан, цхъалха са... тасадала меттиг йоцуш...(!!!) тасадала меттиг ца карош...!!! гIийла хьийзара дуьне ма-дду...(!!!) шийлачу махо дIасакерчош!.. Мухха а цхъа ишта... (!!!)

2003 шо

Гочдарш

ПАВЛЕНКО Петр

Кавказан повесть

(Тлахье. Юьхь еша 2012-чу шеран № 6-12, 2013-чу шеран №1
журналашкахь)

9-гӀа корта

Шен ГӀаролхой кхин схьакхача а ца кхаьчна, Гунибе дӀавахара Афилон. Юьртдена хьалххе дуьйна хууш дара молхадаккхархочунна хӀун кхиэл йина. Зудчуьнца цхьа сахьт хан яккха иза паргӀат а витина, шен сацам дӀахайта веара иза. Дийнахь шен цӀахь хила бакъо яра Афилонан, буьйсанахь ор чохь дӀаахьа езара, юьртден саьккална юххехь.

– Дика ду. ДавогӀур ву, – жоп делира Шуаната.

Афилон бергал Гуьллур саьккалан поппар хьаьхначу цӀеначу цӀенкьахь. Гуьллур, шен хьомечу хӀусаман хьожачу чуьйзуш, шен бераш динчу бенахь.

ХӀинцца хиьнера цунна Шуанатан шолгӀа кӀант а кхалхар. Кхоьруш дуьйцура цо оцу бохамах, и ирча иэшам ша лайна дуккха хан дӀааьллашехьа. Дуьхьарлера кӀант цуьнан шен кьиношна дина тазар дара, шолгӀаниг – ден кьиношна тоьхна гӀуда, кхоалгӀаниг дуьнен тӀе вер ву – иза вехар ву, ирсе а хир ву. Цуьнан кхерам кхоьллинера кхечу синхаамо – цӀаьхьхьана Афилонна ша кхин ца иэшахь, дӀататтахь, дӀаэккхяхь, кхоалгӀа кӀант хиларх яккхяхь.

Ткъа иза хӀинцца ша цхьаь муха вуьсур вара?

– Э-э, Афилон, Афилон! Со хӀинцца а онда ма ю, хьажал... ХӀара когаш. ХӀара накха, хӀан? Схьалол хьайн куьг кхуза, хӀан-хӀа, кхуза, юххе... ХӀан? Вешан юьхь яйа ца оьшу. Бер хир ду, АллахӀа кхиэлийола сан. Ший дийр ду. Дий бер а дийр ду.

– ХӀаь. И кӀант-м дӀалур вац хьуна вайша.

– Ас юьртдега дийхира – зулам дийр дац оха. Молха де, боху. Молха – шуна орца ду. Сурхай веанера кхуза, цо а совгӀат делира цунна.

Афилон цӀенкьара хьалагӀаьттира.

– ДӀаяло, ас ойлайийр ю, вай кхидӀа муха дехар ду.

– Сан-м яц яха меттиг.

– ХӀа-а, бакълоь, улле охьахаа, йист ма хила.

Дуккха ярташкахула чекх а ваьлла, халкъ кхобушйола бӀеннаш корматаллаш евзинчул тӀаьхьа, хӀинцца кхета воьллера Афилон – ламанхойн кхоллам хӀаллакьхиларе боьдуш бара. Цхьа а хӀума дацара и кӀелхьарбаккха. Мохк тӀамо чӀанабаьккхинера, беккъа цо – тӀамо – кхобуш а бара и. Шен гай юьзна хилла цхьа а де дага ца догӀу кьийн ДегӀаста хӀинцца а халла лаьтташ яра, амма Нохчийчоь, шен ирзуш а, аренаш а ялташ дӀадеза гуш, машарна тӀегӀертара. Наибаша шаьш дол-долчуьра схьа хаамаш бора кьоьллах, мацаллах, адамаш кӀаддаларх а лаьцна, наной бераш дуьнентӀе даха цакхиабарх, гӀумкаша сардална тӀе векалш бахийтарх, оьрсийн тӀедална кӀел долчу самукьанечу дахарх кегийрхой хьегарх а дуьйцура.

Шемал шенчунна тӀера юх ца волура. Тайп-тайпанчу тукхамех цхьа халкъ,

цхъа къам кхолларан тIех шовкъечу лаамехъ къармаза волу иза хIинца а тешаш вара хиндолчух. Амма цунах ца тешара хIинца уггаре дог чIогIа дерш а. Шен къийсамах чIогIа тешаро а, и толамца дIабахаро а синтемехъ латтавора Шемал. Томказархойн мерафургех чекх хьостамаш дохура. Маларчашна къинхетамза гIожмаш етгара. Латта схьадоккхура цунах пайдаэца цалуучаьргара. Жоьра зударий, къамел дIа а ца дойтуш, маре дIалора, нагахъ санна царна жоьра бисинчул тIаьхъа кхо бутт хан ялале шайна майранаш ца карабахъ.

Гунибехъ, СогIратлахъ, Унцукулехъ а молханан зовташ йора.

Халкъана самукъадаккха лаъара – имама бакъо елира ДаьргIахъ, шен бIаьргашна хьалхха, говраш хахка. Толамхочунна дато сом я шинар лора. Цхьаммо а ца хаькхира дин имамна гучохъ. Халкъана иллеш дезара – бакъо елира зуькарш ала, маьждигашкахъ зуькаран шовкъехъ гонаш тийса а магийра, амма имам волчохъ мукъамбан цхъа а ца хIуттура. Шемала шен геланчаш хьийсабора гIебартошна, шапсугашна, балкхарошна, абадзехашна а тIе, шагахъа даха хьийзийра ногIийн тукхамаш, машаре къамелаш дора ГIоба а, Лаба а хийн йистошца йолчу маьршачу ярташца. Керстанийн ширачу динехъ болчу гIалагIазкхаша килсаш хьалаюгIура ДаьргIана дехьарчу хьаннашкахъ. Шемала дош деллера гIалагIазкхийн шира дин кхузахъ лардан, цуьнан доладан.

Амма хIинца тешам байнера массеран а, уггаре чIогIа тешамболчийн а. Кибит-Махьма шена юххера дIатеттинера имама. Инженер Юсуп-Хьаьжа ведда оьрсашна тIевахара. Дукхавеза кIант Джамалдин, лаьмнийн дегайовхо, ден сискалх ша кхетта а валале, цуьнга оьрсашца машарбан беа бохуш вара.

– Церан пачхьалкх йоккха ю. Темир-Хан – Шурера Петербурге дIакхаччалц говрахъ цхъана баттахъ некъбан беа.

– Ма береш а бу! – Юттарца олура имама, машарх долу хаттар дийцаредар тIелоцуш, Крымехъ кхиамбоцуш дIабахначу тIамо ницкъаш изшийначу паччахьца машаран бартбаро дуккха а гIоленаш кхолла мегара цунна.

Генахъ болчу Карата – эвлахъ ваха дIавахийтинера Джамалдин, зуда а къастийнера – доккха сий а, лаккхара тешаш а болчу наибан тIелхиган йоI.

– Со хьайн гIоьнча хила ца лаъа хьуна? – хаьттира кIанта.

– ХIан-хIа. СадаIа. Могашалла вуон ю хьан...

ХIетте а, цкъа-шозза тIелатарехъ куьйгалдан дIакхайкхира Джамалдин, дуьххьара стунден тергонехъ волуш, тIаккха шен деца цхъаьна. Сийлахъ цIе яккхал хIума ца дира.

– СадаIа! – цул тIаьхъа Iа чекхдаллалц тIе ца кхайкхира.

Iа юккъе дахча, Геза-Махьмина тIевигира Афилон гIаролхоша.

– Хьуна сан ваша Джамалдин хIинца а гина вац? – хаьттира вукхо гIиллакхе, амма цуьнца цхъаьна цхъа бендацарца, маршалла а хоттуш, кхуьнан кхолламах хаттарш а доцуш, ткъа Афилонан кхоллам шеггахъ долу хьал ма-дарра гойтуш схьахьобжура азьелла, баьццара бос кхеттачу

цуьнан юьхъ тIера, дерриг дакъаделлачу дегIаца, цкъа мацах хьийзина хиллачу можа юккъера схьакъиздачу къоьжаллийца.

– Иза волчу воьду вайшиь, хьо хоьттура цо, имама бакъо елла.

Афилона мел бехказлонан хьийзорех, оцу сарахъ новкъа ца ваьлча ца витира.

Ларамечу йийсархочун хьелашкахъ вехара Джамалдин. Цуьнан къона зуда, дейтта шо кхаьчна йоI, яра цуьнан цхьаллин хехо.

Ярташкахула кхерсташ ша лелачу хенахъ имаман воккхахволчу кIантах дукха эладитанаш хезначу Афилонна хетара, шена гунверг шен дех кхаьрдаш, цо кхочушдечу историн маьIнехъ даккхийчу гIуллакхех воьлуш волу кура эпсар

хир ву аьлла, хIара воьхнера, гIайгIане, балахьоьгу юьхь йолу, яаяллалц дукха ешначу оьрсийн киншкаша гуобина, цомгаш жима стаг шена гича.

Госпиталехь хуьлчу кепара аьчкан маьнгина уллерчу терхи тIехь лаьтгара мужалташ йолуш а, йоцуш а ахбIе гергга киншкаш, дукхахьерш дуьнен тIера пачхьалкхех а йолуш. «Кавказ» цIе йолу газеташ а дуккха дара Iохкуш, кьоламца билгалонаш йина статьяш а тIехь. Маьнгин коьрттехь кхозура Кавказан оьрсаша хIоттийна карта, и совгIат деш яздина йоза а дара цу тIехь: «Корнетна Шамилан Джамалдина хIара хIоттийначо доттагIаллин совгIатца».

ЦIа чохь аптекин хьожа яра. Лаьмнашкахь хIинцца бен гина доцу аьнга-ли тоьхначу лохачу, жимачу корана юххехь шакьяьстина терхи лаьтгара шена тIехь кегий банканахь, молханахь а долуш.

Чен цIоканахь тера месала юргIа тIе а тесна Iуьллур цомгашниг.

– Хьаша валийна ас хьуна, хабарш дийца воккха говзанча ву, – элира ГIеза-Махьмас, охьа а таьIна Джамалдин хIусам чу а волуш. – Афилон... Хьуна хезна хIара вуьйцуш.

– ХIаьа, хIаьа! – самукьадаьлла, элира цомгашчо тIехдикачу оьрсийн маттахь, цуьнца цхьаьна бохийна буьйцучу жIайн маттахь веше маршалла а хоттуш, ший а чукхойкхуш, куьйган ишар а еш. – Дукха хан яра суна хьо ган лаьа, амма хьо лацалуш вацара тIаьххьарчу хенахь.

Дуткьа, тайначу дегIахь волчу вешица вуьстича, партал гушволу ГIеза-Махьма догдикаллин цавашарца бIаьргбетташ вара хIусаме, куьйгаш Iуьттура шена цаевзачу хIуманех, балдаш беламе тIеттIа а таийна, берийн цхьа атта йина, шайх кхета хала йолчу ловзаргашка хьоьжучу воккхачо санна.

– Схьадийцахьа, мичахь вара хьо, хIун гира хьуна? – Джамалдина Афилонна тIехула бIаьрг кхарстийра, тIаккха, мел дукха хIуманаш лайна цо шен дахарехь кхетта, кхин цуьнга дIа а ца хьожура.

Новкьахь ГIеза-Молле кIадинаш, кхабанаш, герзаш а дарх лаьцна ша дийцинарг кхунна а дийца волавелира Афилон догцадогIучу озаца. Джамалдин ша а вара кьамелдан лууш, тIаккха, шена меттиг ма-белли, Афилонан кьамелна юкьаиккхира.

– Хьо масон-м вац? – хаьттира цо, вац боху жоп шена хезча, цецвелира. – Ма-дарра аьлча, суна дика евза хьан истори. И оццул башха а хир яцара, хьекьална а, кхетамна а башха кIорге йоцчу стагца нисьеллехь. Дукха хан юй хьо кхузахь волу?

– Со цIахь волу итт шо кхаьчна, – жоп делира Афилона.

– Со дика кхеташ ву, и бохург хIун ду. Цундела вар-кха со хьо ган лууш. Лаьмнашкахь итт шо! Цхьана хIуманна тIехь сайна синтембо ас, суо оццул вехар вац аьлла. Лаьмнаш – и ирча хIума ма ду, хьуна иштта ца хета?

– Суна дукхадеза уьш.

– Со а ма ву уьш дезаш. Амма кхузара дуьнене араволу неIарш кьевлина хилча – сан садукьло.

– Цигахь, Россехь, вай долчохь, а ма дац паргIат садоккхийла.

– Сан дас дIахьочу гIуллакхах теший хьо? – цIаьххьана тийна а, эсала а хаьттира Джамалдина.

– ХIаь.

– ХIинцца а иштта ойланаш ю хьан?

– ХIаь.

– И гIалат ду. Хьуна ма хаьа, Росси хIун ю.

– Хаьа суна.

– ТIаккха...

– ХIетте а, хьан дас дIадолийна гIуллакх изшамца доьрзур ду аьлла, ца хета

суна. Бакъду, цунна шена ма-хеттара, нийсса дӀа долчу маӀнехь-м ца боху-кхий ас.

– Ткъа муьлхачу маӀнехь?

– Хъан дас кхоьल्लीна нуьцкъала тӀеман цхьаьнакхетаралла, цунна шена лиъча а, цуьнан болх-гӀуллакх сацалур дац. Цо турпалхойн дийнна цхьа чкъор кхиййна, онда лаам болуш къонахий а. Цо Јаламат боккха тӀеӀаткъам бора, хӀинца а бо оьрсийн законодательствона, цундела, Кавказан баьчча хила цуьнан кхолламехь яздина дацахь а, цунах хӀинцале а Россин сийлахьчу гӀуллакхойх цхьаь хилла, Болотников санна, Пугачев санна, кхин...

Афилон кхин а цхьа цӀе яккха лууш вара. Джамалдина юкъахваьккхира иза.

– ХӀаь, хӀаь, со кхета...

– Шемал – Европин хилам бу, цо кхоьल्लीна. Оьрсийн эскарехь тоьллагчу тӀеман куьйгалхочун цӀе яккха алал, салташа Шемалан цӀе йоккхур ю. Иза легенда ю, цундела цуьнан гӀуллакх изшаме хир дац.

– Амма, Росси охьатоха...

– ХӀаь, цо охьатухур яц. Итали цхьанатохарехь Гарибальдис динарг кӀезиг ду-кха, Россера кегий халкъаш, къаьсттина бусалбанаш, вовшахтохарехь Шемала диначул а. Дика тохар, олу-кха бильярдах ловзучара, цкъа а эрна довр дац.

– И иштта делахь, шена тӀаьхьа дерриге дуьне хьалагӀатто деза-кх, хӀан?

– ТӀетахьа, Наполеон III-чун Франци ма яц цо хьалагӀаттош ерг. Ткъа феодализман дуьне цо меттахдаьккхина.

– Хьо утопист ву.

– Вац.

Джамалдина цхьана минотна бӀаьргаш дӀахьаббира.

– Суна тӀе нах оьху, соьга яздо: «Хьайн дега тхо кӀадделла алахьа». Ас элира. Цо: «Оьрсий а, билгал, кӀадбелла, ткъе пхи шо ду ас царна хӀума туху». Ткъа мегар ма дара, сан дена лиъча, баккъал а тӀехдика хьелаш ламанхошна кхуллуш, машар бан, цунна, тӀаккха вайна а, цуьнан тӀаьхьенна, урхалладан бакъо а юьтуш.

– Паччахьан ницкъ бац шен долахь доцург Шемална дӀадала.

– И бохург хӀун ду?

– Цуьнан ницкъ бац, я Шемална а, я хьуна а ца беа элий махкахбаха а, хӀаллакбан а, ткъа и шена ма луьу дан ницкъ бу Шемалан. Паччахьан ницкъ бац Шемалан махкахь муьлхха а динан ларамбайта, хӀунда аьлча шегахь цхьа а дин доцу дела. Паччахьан ницкъ бац шен салташна Кавказан юьззина бакъонаш йолу гражданах хила бакъо яла. Паччахьан йиш яц, Россера кхидолу халкъаш шех хьобгуш, нийсо лелош Једал кхузахь хилийта, шайн кхиаран тӀегӀа мелла а лакхара долуш и халкъ хиларх. Паччахьан ницкъ бу Шемална цхьа бакъо яла – эла хила. Амма иштта совгӀат схьаэцар – ша-шега ахь дуьне диьна а дац алар.

– Суна гуш ду, сан дас, шех санна, утопист а, фанатик а вина хьох, – хьалха санна эсала визла а къиьжаш, элира Джамалдина, тӀаккха, шена тӀера юргӀа дӀа а тесна, маьнги тӀера дӀакхевдира, чохь молханаш долу банка схьаэца.

Цуьнан куьг сенделла дара, гӀорийна долуш санна.

– Вай долчу ломахь капитан Оленин ца гина хьуна? – хаьттира цо вистца-хуьлуш дуккха йиначул тӀаьхьа. – Цигахь йисинчу суна чӀогӀа гергарчу цхьана зудчун ваша ву иза.

– Суна хетарехь, хийцина дӀавелла.

– А-а, дика ду.

Цомгашниг кӀадвеллера, хоршано эгавора иза.

Резавоцун юьхь йина, масийттазза цӀа чу хьаьжира Раджаб, Афилоне къамел чекхдаккха бохучу маӀнехь ишар а еш.

– Кхин кІад ца во ас хьо, дІавоьду со.

– Цхъана минотна! Со кхета, хьо тІера вац ламасталлин хинкІална, амма, хъанна хаба, киншкаш елла а, хьошалладан а ма мега ас. Ййза ма ло, майрра схъаэца хъайна тайннарг.

Афилон терхи тІе вахара.

Гогольн повесташ, барон Брамбеус, Пушкин, Лермонтовн стихийн куьй-гайозанан тетрадь.

– ХІан-хІа, баркалла хьуна. Ас... – чувогІучу Геза-Махьмин аз хезна, неІарехъа вирзира, – хІаь, хІаь, хІинцца. Со волчохь оьшу хьелаш дац йоза деша, сан хІусам бодане ю оцу дерригенна а.

Цхъа а дош ца олуш, гІайгІанечу тІаьргашца хьобжура Джамалдин Афилонне.

1856-чу шарахь дуьйна имаман ГІуллакхаш сиха талхадуйлира. Оцу шарахь Кавказан сардалан дарж эла Бяратинскийна делира, паччахьан доттагІчунна, кхолламо хъаьстинчу инарлина, иштта волчу тІеман куьйгалхочуьнга сатуьйсура Кавказан тІамехь болчу кьоначара, – тІаьхьалонан ойлацархо а, дозалла дезархо а, амма кьиза стаг.

Шен сийлалла лакхаяккха гІертар кьеггина гуш, цу тІера юхавервоцуш, цхъана а кхерамна бІо ца кьажош вара иза. Ша схъа ма-кхеччи, ша санна болу хІумма а бизндоцу майра, кьармаза нах хьалхатеттира цо.

Эла Агутинский кхелхинчул тІаьхъа салтийн гІайгІа-бала кхочушволчу инарлех яхна легендаш тІетовжа бух боцуш йисира, цундела Бяратинскийс хьалхатеттира инарлин Евдокимовн, салтин могІаршкара хьалаваьллачу, дозодоцуш майрачу стеган цІе, кьиза, адамалла йоцу лаам, шен амалца дерриге а аьтта-дохийна дІадаккхар нийса некь хетачу стеган цІе.

Дика командир ву аьлла, гуттар а цІейоккхуш волу Евдокимов дуккха Гийра лакхара даржашка хьала ца волуш, цунна бехкениг дара иза элийн хІух цахилар. ХІинца иза, кхин хьемцабеш, шен сийлалле хьалатасавелира. ЦІеххъана дІалецира Мичикан тогІи, Гуьмсена тохар дира. Шен кхуьй а кІант дІахъажийра Шемала цунна дуьхьал – цомгаш, Іожалла гергагІоьртина Джамалдинний, Геза-Махьмий, кьона Мохьмад-Шепий.

Евдокимовс аьтта дІабахийтира уьш, йийсаре лецарх халла кІелхьарбевлира.

Ламанхоша цІе тиллира цунна: Учгоьз – КхобІаьргберг.

1857-чу шарахь дуьйна, Ермоловс динарг юха карладоккхуш, Евдокимовс дІадолийра хъаннаш, бошмаш, коьллаш дІахъакхар, тІайш тохкура, некъаш дохкура. Органан чІож дІалецира, Нохчийчоьнан наиб ТІелхаг лаьмнийн КІоргене юха а лоллуш. Шеца кхо мурд а волуш оьрсашна йийсаре веара Мичикан наиб Эска. Мичик-хица йолу ярташ лаьмнашка хьалакхалхае оьрсашна генна аьлла, омра дира Шемала, – цунна жоп луш, хъаннех цІе тесира Евдокимовс. ХІинца цо дагарца дІа ца хьокхура, ткъа цІе юьллура. ЦІе дІаудучу бахархошна тІаьхъакхуьура, машаре нах машаре боцчаьрца цхъаьна хІаллакбора. Иштта кьизалла кхелхинчу ДонгІуз-АргІута а, (цкъа а синтем ма хуьлийла цуьнан докъана) лелайора.

Драгунел а, гІалагІазкхел а маса тІеуьдура цІерш, дагийна латта, кхин цхъа а кьамелаш ца деш, оьрсийн паччахьна муьтІахьалле далаш.

Дерриге а карарадолуш дара ломахь. Нохчийчоь – имаман хъаьтта, цуьнан эскаран бепиг, – Нохчийчоь оьрсийн караяхнера.

Керла бепиг лаха дезара, тІом дІабахъа керла некъаш а Шемална юххехь ткъе пхеа шарахь девзашдолу цавохар а оьшура цуьнца цхъаьна, тІаккха Шемала шен нах хьовсийра гІалгІашна а, Несарехь бехашболчарна тІе, БуритІе юххе, тІаккха уьш гІовтгийра эрначу, цхъа а кхиам хила ницкъбоцчу тІамна.

Цхъа а тешар вацара, иэшамаш хуьлуш схьадогӀучу оцу деношкахь цхъа стаг хилла а керла бӀаьхой карор бу аьлча. Шемална карийра уьш.

БархӀ эзар жӀайхой а, нохчий а чухахакабелира гӀевттинчу гӀалгӀашна гӀоьнна. Оьрсийн кхоллам хада доллачу тай тӀехь кхозура. ХӀинца массо а кхеташ вара Шемала сел майра кхочушдан дагалаьцначух.

Афилон, оцу дагалаьцначух цхьакӀеззиг дерг бен шена ца хаахь а, шовкъе хилла, воккхавеш воьлхура. Лаьмнийн сийлахьчу кӀаночо тӀетгӀа синтем карзахбохура цуьнан даг чохь дӀадаханчу шерашкахьчул а нуьцкъала.

Амма вохийна Ӏаьржачу хӀорда йистехь Мохьмад-Эмин, Нохчийчов йогуш ю. ХӀинца имамна уллехь вац я Ахьвердин Махьма, я ШоӀип, я Хьаьжа-Мурд а, ткъа оьрсашна хьалхадаьлла ду оццул нуьцкъала, оццул кӀиза са – инарла Евдокимов.

ГӀалгӀайн бӀоно гуобинчу БуритӀа кхача сихха лаьмнашкахула новкъавелира Шемал. Евдокимов цунна тӀаьхьара ца волу, агӀонашкахула тӀелиэта, генна некъбина гӀелделла имаман эскар дийнахь пхьобазза-ялхазза тӀомбан хӀоттадо, ярташ йохайо, лаьттаца дӀашардо кешнаш, бошмаш дагаршца дӀахьокху, хьаннаш ягайо, тӀаккха, эххар а, БуритӀа юххехь ламанхой дӀасабаржабо. Оцу меттигашкахь хийра, хууш бийца мотт а боцу, тӀетовжа доттагӀий боцу нохчий а, жӀай а массо агӀорхьа дӀасауьду, уьш хӀаллакбо тоьпийн баххаш детташ, буьйса яккха севцачохь царна шаьлтанахь хьоккху меттигера бахархоша, цӀийх дуьзначу галеш чохь церан кортош дӀатекхадо оьрсийн хьаькамашна тӀе. Чаьнтий-Органца бехашболу ламарой шайн наибна Хьамзатна тӀелиэта. Шайна тӀехь цкъа а цхъана а кепара Ӏедал ца хилла кистинаш а охьабогӀу ломара, шаьш паччахьна муьтӀахь хилар дӀаала. Оьрсашкахьа дехьаволу Сайдулла, гиххӀойн наиб, пехийн цамгарх кхелха Джамалдин.

Ӏай, декабрехь, дагахь а доцуш Йоккхачу Нохчийчохь гучуволу Шемал. Аьхка тийсинчу цӀерийн кӀуьрлахь садоьлуш дара хӀинца а лайш. Евдокимовски гӀопана кхерамаш туьйсуш, имам малхбузехьа дӀагӀоьрта, Кавказан дегаюккъе, амма дукха ца Ӏаш имаман эскар юханехьа доьрзу, ДегӀастана, шайн лорах тӀаьхьавогӀуш Евдокимов а волуш. Уьш дӀабоьлхура кьорачу лаьмнийн кӀоргалле. Учгоьз царна тӀаьххье вогӀура, я шелонна, я лаьмнашна, я цамгаршна а бӀо ца къажош.

ХӀора а роташкахь ткъе иттеш стаг бен ца виснера.

– Цхъацца бен ца висахь а – тӀаккха а хьалхахьа дӀагӀертар ву со, – дӀакхайкхийра Евдокимовс.

– Шемална тӀе а кхачале, тӀом бан аддам воцуш дуьсур ду вай.

– Со цхъаь бен ца висахь а – тӀаккха а вухавоьрзур вац.

Нохчмахкан кӀоргене чубахкийта оьрсий аьлла, омра дира Шемала, Ӏаьннан хенахь юха цу чуьра арабовлийла хир дацара церан.

Амма хӀетахь оьрсашна тӀевахара Даниэль-бек боху жӀаьла, ГӀеза-Махьмин стунда, элийн тӀаьхьенах верг. Оьрсашна тӀевахара наиб ТӀелхаг а, кхелхинчу Джамалдинан стунда.

Евдокимовс, кхин хьем ца беш, имаман коьрта шахьарна Веданна гуолецира, гуонна юкьахь бисира ворхӀ эзар тоьлла бӀаьхой. Нохчмахка дӀа а тесна, Ӏаьндойн ярташкахьа дӀагӀоьртира Шемал, Гуниб чӀагӀе бохуш, омранаш дӀа а дохуьйтуш. Цо а сацамбинера тӀаьххьара стагана тӀехӀотталц лата.

ТӀом чекхбала гергабахар хаделла Барятинский ша а сихха Кавказан тӀеман дозана схьавеара, дегӀан хуттарш лазаран цамгаро говра хийча шена мел ницкъбеш белахь а, дуккха ханна метта охьавуьллүш. Цунна юххе бевлачаьрца вогӀура ТӀелхаг, Жимачу Нохчийчойнан наиб Дуба, мичикхойн Эска, нохчмахкахӀойн Умалт, ГӀеза-Махьмин стунда Даниэль-бек – имаман тӀеман ерри-

ге а сийлалла, доьналла а. Къойсу-хин аьтту агорхъара берд, цхъана а кепара тѳеваха аьтто боцу, тархашлахъ къайлаяьхначу тѳулгийн саьлнашца чѳагѳбе аьлла, тѳедиллира имама. Хѳетгахъ дагадаера Гунибехъ вѳехаш Афилон хилар, Гунибехъ тѳом хилча, нагахъ и цигахъ мацца а хирболуш беллахъ, къинхетам бина, маьршавоккхур ву аьллера цуьнга. Хѳинца тѳом Гунибехъа дѳахахкабеллера. Афилон имаман туьша дѳакхайкхира.

– Со набкхетта волчу хенахъ, тѳаккха а сан карахъ бу-кх хъан корта, – схъакъ-адийра цуьнга Шемала.

– Хѳаъ, имам.

– Хъайна мел гушдерг чѳагѳдел.

Чѳагѳбора Кѳилитѳлинан лам. Ичѳичѳалахъ чѳагѳло яра дѳахѳоттош. Амма инарла Врангела цхъана буса ша ма-вогѳѳура тохардина дѳалецира Согѳратлохан гечо. Хунзахоша а, къайсабулахоша а оцу сохъта шашь оьрсашна муьтѳахъ хилар дѳаэлира. Йина йовлаза чѳагѳонаш дѳа а туьйсус, Ичѳичѳалахъ цхъайтта йоккха топ а юьгуш, Карате дѳавахара имам. Каратхоша цунна тѳе нах бахкийтира, шайна лата ца лаъа аьлла. Тѳаккха имам Гунибехъа вахара, новкъахъ цуьнга хаам кхечира, шен вешица Муртуз-ѳелица а, шина мурдаца а, (царах цхъаъ Раджаб вара, Сурхайн кѳант), Кибит-Махъма оьрсашкахъа ваьлла аьлла.

И дерригенан а чаккхе яра. Кибит-Махъма, воьалѳѳа имам, бакъдинан мурд – оьрсашца ву!

– Мегар ду, Гунибехъ летар ду вай! – элира Шемала. – Афилон, хъан доѳанаш къобалдина Аллахѳа. Схъагарехъ, ас хъоьца лелинарѳ нийсо ца хилла.

Буса Гунибна юххехъ, готтачу некъа тѳехъ, бакъдинан охѳланчин Кибит-Махъмин наха имаман къепална юкъара ткъе итт мохъ талийра – дерриге дети, дерриге жайнаш, имаман ерриге хазна.

Шемалца ѳедалан дарж къуьйсучу стага, Далла ѳамалшъярхочо, бакъдинан ѳеламстага Кибит-Махъмас оьрсашна муьтѳахъ хилар тѳеэцна. Машарбар а, герз охъадиллар а тѳеэца кийчча ѳашболчийн тобанна нуьцкъала баьчча хилира, Шемалан цѳарца нийсса шен цѳе а йолуш.

Амма Шемала, къарцалуш, тѳегулбора Гунибе тѳаьхъара бисина шен нах. Чѳагѳонан куьйгалхо вара цуьнан кѳант тѳеза-Махъма. Тѳеоьхура тѳаьхъарлера тешамениш. Нохчийчуьра схъакхечира цхъа бѳаьрг, цхъа куьг, цхъа ког боцу бенойн Бойсаѳар, Къилбехъара – наиб Хосро, Хунзахера – наиб Доного-Махъма, Хиндалаьлера – Закари, Идрис вийначул тѳаьхъа цигахъ наиб воу.

Оьрсаша дѳалаьцначу Кегер-Ломан баххъаш тѳера дѳахъаьжча, Гунибан тѳулган терхи цхъана йистера вукху йисте дѳакхаччалц шера гуш ю. Цхъаллехъ лаьтга – гондхъарчу лаьмнийн тобанна юкъахъ, царна тѳехъ олалла деш, и Дегѳастанан тѳулган имам. Цуьнан басеш нийсса охъа ю, цхъа чаккхарма, цул а сов, хъалаѳѳерта уьш, шен бохъ тѳехъ шуьйра шун кхуллуш. Тийна ѳуьллу цу тѳехъ эвла. Афилон, набаран суй ца беш, чѳожара хъаладоѳѳу некъаш лекхачу саьлнашца дѳакъовлуш, тархашна юккъехула дѳехъавуьйлийлаш молханца лобьхуьйгура, атабеллачу тѳулгашца дѳакъовлура чѳаж. Ши эзар тѳаьхъочуьнгара схъабаккхалур бацара лам. Амма Шемалца верг виъ бѳе тѳаьхой, кхоъ йоккха топний бен яцара. Дагадоѳѳура Гергебилехъ хиллачу тѳеман денош, амма хѳетахълера нах бацара. Вийна согѳратѳлахойн Халил, вийна чохойн ѳумар, ткъа Бойсаѳар къежвелла, тишвелла. Хъархочуьнгахъ Сурхайгахъ тур хъалаайѳа а ницкъ бацара – ялта кечдар тѳедиллира цунна. Цѳенош чуьра тѳаьхъара дисина дама, ялтин тѳаьхъарлера буьртигаш схъалахъадора цо. Цуьнан цѳарна неѳалт кхайкхадора массанхъа а, амма, гергаѳѳоьртина ѳожалла санна, имаман чаккхе гергаѳѳоьртина хиларо иза кѳоршама а, синхаамашна аьрта а вора. Имамцхъаьна шен амал хийцича санна хеталора иза. Шемал дагна кѳадвеллера, хѳуманна

тӀехь собарх вoьхнера, цхьана меттӀехь сацарх а вoьхнера, ткьа хьархочо шен декхарш язбинчу кхолламо санна кхочушдора – вистцахуьлуш а, оьгӀазаллица а,

Наб ца кхеташ дуккха дӀадаханчу деноша цомгаш вина, иэшамаша кьанвина Шемал паргӀат а, тидамца а хьoьжура Гунибе схьагуллушболчу шен тӀаьххьарчу бӀаьхойн мецачу, цӀийша юьзначу тобанашка.

Мацах цкьа церан цӀейоккхуш хазаро а шовккьий, кхераммий адамийн дегнаш чохь гӀаттош хиллачу сийлахьчу кьонахех цхьа а вацара царна юкьаьхь.

Шайн-шайн цӀа дӀасабовда ца кхийина генарчу меттигашкара иттӀех обарг, Гунибера бахархой, шайн инарлашна карабаха ца баьхьа бевдда сехьабевллачу оьрсийн ши бӀе салтий а – уьш бен бацара чӀагӀо ларьярхой. ТӀаьххьара йисинчу кхаа йоккхачу тоьпашна тӀехь урхалла деш вара Исмил. Некьаш дӀакьевлинчу саьлнийн дуьххьарлерчу могӀанехь вара наиб Закари, Хосро –шолгӀачохь, Афи-лон – кхоалгӀачохь. Имаман кӀентий ГӀеза-Махьмий, Мохьмад-Шепий массанхьа а лиэташ вара. Имаман стиглан басахь йолу хаьлжаг айбина лелара, доӀа санна, массарна а вевзашволу кьoьжа БойсагӀар.

Оцу хенахь дуккха а эзарнаш оьрсийн эскар о сихцалуш гуобуьллур Гунибна.

ХӀора Гуьйрана дӀахӀуттура Шемал шен таьӀна-цӀен гӀебартойн динахь Кегеран баххьашна хьалхарчу бердаш тӀе, дуккха а лаьтгара оьрсийн туьпа хьoьжуш. Кхара-Кьoьйсун чӀажаша Гунибах дӀакьастийначу Кегер-лома тӀе сирачу динахь, цӀузанчаша, эпсарша, Кибит-Махьма коьртӀехь волчу ларамечу йийсархойн тобано а гуобина, гучуволура Барятынский. Махо хьаьрса-кьoьжа маж ловзош хиьна Ӏара Шемал шен динахь – Инал дехьаьхь – цхьаллин сийлаллехь, тӀулгашний стигланний юккьехь ша цхьаь.

– Лаьмнийн сийлахь кьано. Сийлахь кьано! – ойлане вахна олур Барятынский, шен кура элан корта дӀасатехкош.

КхоалгӀачу дийнахь императора а, тӀеман министро а яздина кехаташ кхечира. Шиммо а яздора, нагахь Шемалца машарбан меттиг балахь, и машар бан беза аьлла. Иза хӀаллакваран дегайовхонаш оьрсийн даг чохь ехаш йолу ткье пхи шо хан ю, и дегайовхонаш кхочушгьалур а яц, цхьа инзаре Ӏаламат санна. Ткьа оцу юккьехула Европехь хӀoььттинчу хьоло а машарбар тӀедуьллу. Хонкарахь волчу оьрсийн векало яздо, султана цу гӀуллакх тӀехь юкьбаралладаран некьаш лoьхуш ву Шемал, иза машарбаран сацам ондда тӀеэцна а ву бохуш.

Амма Барятынский – дахаро хьoьстург, цхьана а кхераман тӀаьхьалонан ойлацаярхо ву, цундела, хьаьрса-кьoьжа маж, кӀайн чалба а йолчу воккхачу стаге дӀахьoьжуш ша лаьтгаш, иза реза вац цуьнца машарбан. Иза дийна каравало лаьа цунна. ХӀара истори ю. Кавказан инарлина хаа дезачул а сов хаьа Барятынскийна, цунна хаьа кьовсаман ловзар муха хуьлу, искусствох а кхета иза, иза ша а вара цкьа мацах башха ледара йоцу стихаш язйина. Имаман кьармазалло синтем бохабо цуьнан, таллархочун санна, машарбар, баккьал а, кхерамза хиларх иза кхеташ велахь а.

Оьрсийн эскарин куьйгалхой дуьхьал бу Гунибна тӀелатардарна. И иблислам схьабоккхуш эзарнаш адамийн дахарийн мах бала беза, цу тӀе а цхьаьнгте а алалур дац, тӀелатарехь Шемал церан каравало аьттобер бу аьлла. Инарлашна Ахульго дагайогӀу, хӀетахь Шемал йогучу гӀопа чуьра кьайлавелира, муьшах тийсалашу чӀожа чу а вoьссина, тӀаккха юха а гӀаьттира керлачу сийлаллин лиэпарехь, массарна а иза вийна аьлла хетачу хенахь.

Эскарин куьйгалхоша дуккха а ханна гуолаьцна Ӏар хьoьжура. Барятынскийс, кхин хьем ца беш, тӀелата бохура. ТӀаккха цунна хьехардира, куьйгалладар кхечу инарле дӀало аьлла, аьтто цабаларан изьхь цуьнан хазачу а, аьрхачу а

коьртана ца хилийта. Иза реза ца хилира.

Цо цул совдерг а дира. Шен ахчанах итт эзар дато сом лур ду ша, дийна а, чов хилаза а Шемал шена тIе валийначунна аьлла, дош делира цо. Итт туйма дIакхайкхийра Гунибера саьлнаш тIе массарел хьалха хьалаваьллачунна, тIелетарехь чов хиллачу хIоранна а – кхоккха сом. Иза ловзуш вара. Цхьанашина бIе эзар соьмах Шемал иэцар пайдехь дара.

Августан ткъе доьалгIачу дийнахь ширванхойн а, апшеронхойн а батальонаша тIелатар дIадолийра. Иччархошна хьалха дIатекхира ламешца, машшашца, аьчкан кожалшца а шайн лаамехь эскаре баьхкинарш. ТIулгех а тийсалуш, хьалагIоьртира гIашсалтий, лакхара охьа, догIа санна, тIулгаш тIедеттара царна. Юнкер Луговской массарел хьалха хьалавелира дуьххьарлерчу тархашна тIе, тIулгаш тIедетташ, кхуза царна тIера юханехьа чу а кхоьссира, хIетте а, цIийх вуьзна, буйнара тур дайна, дерзинчу куьйгашца воьазлагIа а хьалатийсалора иза бердах, Кавказан эскаран тIаьххьарчу хьуьнаре кхачархьама.

Барятинский турмал чухула хьоьжура цуьнга, цергашца балда а лоцуш.

Юнкера, лекхачу дегIахь, нуьцкьалчу болатан юьхь-бос болчу кьоначу стага, зIокберг еттара торхан дотIунна юкьа, схьакхевдинчу тIулгех тийсалора, юха а зIокберг тIулгашна юкьахь чIагIйора, цунах тасалой, хьалагIоьртура, чIожа тIехула кхозуш а волуш. Ламанхошна гуш вацара иза, амма лакха тIера чукерчочу тIулгаша юкьа-кара чов йора Луговскойна. Ченийн мархаша буьзира бIаьргаш, иза нийсса охьа болчу торхан пенах дIалеттира, цунах пIелгаш а тесна, кхозура, наггахь ларлуш хьала а текхаш. ХIинца дукь тIера охьа мел богIу тIулг кхетара цунна, духа хан ялале юнкеран кIайн коч букь тIехь а, куьйгаш тIехь а цIегIачу басы йирзира.

Экханчух тера цуьнан кьарцаваларе хьуьйсуш, гIашсалтий а, апшеронцаш а кьиза тIедеттачу герза кIелхула гIашлойн некьаца хьалагIертара. Хьалхарчу цхьа бIе майрачу салташна чехка гIулчаш йохуш тIейогIура, тIаккха тIеедира, шайн могIарш а ца дохош, апшеронцийн керла батальон. Шайн гIулчийн мукьамехь цара локьху эшар а яра хезаш:

ЭхI, со вина нана, геч-де, геч-де, геч-де,

АхI, ахь а, куц хаза йоI, воьжначун ма е гIай-гIа!

ЭхI, йилбазаш, месалнаш, тхуна некь биэ-хка!

И-ий, салтичун дог-ойла, кхи-а, кхи-а, кхи-а!

Шена эшар хезча, ерриге коч цIийх юьзна юнкер кхин а сихвелла хьалатасавелира, керлачу ницкьаца болхбан юьйлира цуьнан зIокберг, амма гIораиэшначу куьйгашкара хецаелира иза дукь тIе хьалаволлучу хенахь, тIаккха, малхехь кьегина, лахахь болчу салтийн кортош тIе юьйжира. Коьртакомандующийс, балдех цергаш а юхкуш, бIаьргашна хьалхара турмал дIа ца йоккхура. Юнкера, куьйгаш дIатесна, шен дегI хьалаозийра, тархан дукь тIехь бертал охьавижера, тIаккха цхьана гола тIе хIоьттира, тIаккха халла хьалагIаттийра шен доккха дегI, юха, ши куьг дIаса а даржийна, маларо вахийна стаг санна, дIаса а теккаш, тIулган керта тIехьа хевшина Iачу иттех жIайхочунна тIеволавелира. Иза, хIаваэхь куьйгаш дIаса а лестош, вогIура, коьртера дуьйна когашка кхаччалц цIийх вуьзна, геннара а тIех буьрса вара иза. Цунна тIе герз туйхира. ЦIеша дуьзначу куьйгаца шен бIаьргаш дIахьулбира цо, тIаккха юха а жIайхошна тIеволавелира, шен дегI лардан цхьа а дуьхьало ца еш. Герзаш шозлагIа а туйхира, амма дехьа агIорхьара – бевдда богIушехь тоьпаш а етташ, дукь тIе хьалабуьйлура апшеронцаш. Карахь герз а доцуш шайна тIегIертачу юнкерна хьалхара кIегарьоьхуш, тоьпашна дуьхьал герзаш а ца тухуш, цхьанна тIаьхьа

важа волуш, тЕкГел Юхкучу тПулгашна юккъехъ къайлабевлира жІайхой.

Торхан пена тЕхъ, юнкеран цІийн лорах, сапераш бара ламеш чІаГІдеш, тПулгийн херонашна юкЪа аьчкан стаммий чІораш дІадетташ.

Геза-Махьма, Хосро, Афилон, Закари а тарраш даьхна чухьаьлхира. ЦЪа бІаьрг, цЪа куьг, цЪа ког боцу БойсаГІар, шеца Сурхай а волуш, шаьлтанца тЕтекхара, чевнаш хиллачу оьрсашна еттара и цо.

– Я АллахІ! Я АллахІ!

Юхатуьйхира.

Салтий юханехъа чукерчара, ламеш чІожа чу оьгура.

Эла Барятынский, хьераваьлча санна, лаьмнийн кІоргене дІаГІертара синтем бохийнера Кавказера эскаран. Гергахъ болчу толамо шех воккха а вевора, кхера а вора, иттанаш шерашкахъ бІеннаш эзарнаш нехан дахаран кеп хилла лаьттинчу оцу турпалаллин чаккхе хІинц-хІинца тЕкхочуш хилар церан дегнашна хьобхуш.

Дуккха а адамийн дахаран еккъа цЪа Іалашо хилла лаьттара дукха хенахъ дуьйна лаьмнаш къардар, ткЪа инарлашна тЕман а, майраллин а цЪаь бен йоцу школа яра а, и ца хилча эскарш казармийн дахаран наб хьегІаре гІур дара.

Иштта сиха а, атта а толам баккха цЪанне а ца лаьара, хІунда аьлча толам самукъанечу а, кхерамечу а ловзаран чаккхе яра, цунах ловзарх дІадоьллера салтийн а, эпсарийн а дийнна цЪа чкъор, и дІадаьлча уьш цЪа а цІе йоцу, бос-боцу, кхечарна юкЪара къастам боцу хІун ю цахуург хир ю.

Толамо уьш болх боцуш буьтура, лаьмнашкара Россе юхаберза дезара церан, машаречу дахаран Ин чу, цигахъ лур яцара орденаш, хир дацара даржехъ хьалавалар, хир дацара таллархойн кхераме, амма доьналла оьшуш, стогаллица тЕэца дезаш долу гІуллакхаш, уьш шайн лаамехъ а хир бацара, я, тІаьхъара аьлча – сийлалла а, Кавказера тЕман амале вирзинчун башхалла а и яра.

Ма-дарра аьлча, буьззина кхиам хир бу бохучух тешарш чІоГІа кІезиг бара. Мелхо а, цЪа бохаме гІуллакх хир ду бохуш, ладобгІура, І845-чу шарахъ ДаьргІан экспедици саннарг, ахІ дора, кортош дІасатехкабора, билгал и ми-чахъ хир ду те, мила ву те цо шен хІаллакваран кІуркІманехъ чуозоверг бохучу маьІнехъ.

Петербургера а, Тифлисера а орденаш яхаран Іалашонца схьабаьхкина иттанаш эпсарш, Шуре дІабига хан ца тоьу бІеннаш чевнашхилларш, даздар тЕкхачаре хьобжуш, шайн мукъалло арабевлла леларш а Іуьйрана дуьйна Марья Андреевнин а, Асадуллаев Кериман а маркитантийн ялх четар дуьззина схьагулбелира, маларш муьйлура, полкан оркестрийн мукъамашца, сатасале дуьйна маларх бехначу яйн чевнаш хиллачу салтийн эшаршца а хелхабуьйлура.

Паччахъан совГІаташца хьалхо схьакхаьчнера Петербургера фельдъегерь-геланча, Барятинскийна елла 2-чу даржан Георгий, Евдокимовна а, Милютинна а (штабан куьйгалхо) – инарла-адьютантан даржаш. Комаьрша схьадахкий-тинчу совГІаташа баккъал а хиндерг хьобхура – Гуниб схьаяьккхинчул тІаьхъа царал а дукха хир ду уьш, цундела хІораммо а маларш хІиттадора шена-шена хинйолчу орденна я даржана.

Эвлахъ Гунибан когашкахъ сецна инарла Милютин шина дийнахъ-буса набаран суй кхетта вацара, Шемалца хаддаза дІахьошдолу, амма цкъачунна цЪана а агІор кхиамбоцу дийцарш хилар бахъанехъ. Говрийн маххьаш тЕхъ кхузза схьадеара Іийсас шампански чаГІар, иза ша а вара кепхилла а, самукъадаьлла а, оцу хьолехъ иза ганза дукха хан яьллера. Шен даг чохъ цунна чІоГІа къахетара имамах, амма цунна хьех-мерах чекхбаьллера хІара тІом а, хІара берриге кхера-маш а, амма цо Іаламат чІоГІа сатеснера маьршачу дахарехъ ваха, ша винчу эвлахъ шен тубка схьаелла, цундела цо шен ницкъ ма-кхочу даг чуьра аратоьтту-

ра и кьахетар. Цхьаь дара цунна хила ца лууш дерг – имаман кхузахь Южалла хилар. Ткьа иштганиг хила лууш аддам а вацара. Даниэль-бек, иза а вара кеп-хилла, маларо кхитге а стамвина, юьхь совсош цийийина, садеIар халчадаь-лла, синтембоьхна дIасалелара Милютинца, бусалбанийн дошлойн эскарера берешца кьамелашдеш дуккха лаьтгара, гIайгIане хилла корга дIасатехкош, Шемал иэшар шена новкьадеана хилар гойтуш.

Массарна а хууш дара цуьнан йоI Каримат шен майрачуьнца Гунибехь хилар, воккхачу стеган цунах болу сингаттам алсам хилар а, амма массара а суртхIиттадора, иза Шемална саготта хиларх шаьш тешаш санна.

Телатардан сацам ма-хилли, дерриге а чIожа чу дIататтаделира. Гунибан когашка. Кегер-лам бассабелира.

Телатар дIадола цхьаьнакхеттачу эскаршна гуччохь инарлин дуьззина дучарца говрахь хиьна Iара Барятинский.

Марья Андреевна а дIайолаелира эскархошна тIаьххье. Егерь Илюшка, Ийса, виь кьена салти а вара маххьаш тIебоьгтина говраш лобхкуш, шодмаш еттара кегий яйнчу ворданашка дIадоьжначу стерчашна, ворданех чIагIаран муьста хьожа схьаеетгалора, кемсех даьккхинчу спиртан мерзо-архье хьожа а.

Иза ша говрахь йогIуш яра. Таьлсаш чохь цIикдора котаман кIорнеша.

Кхоьруш детгалора дог.

«ХIай эла Исусс, тхо юханехьа ма лахкахьара!»

Амма хIетте а, доьналлах ца юхуш, чIожахь четарш дIахIиттаде элира, хи йистехь, лобрийн гIоьнан четарна уллехь. Илюшке омра дира, маххьаш кийча латтабе аьлла, хIунда аьлча, тIелатар дIа ма-доллийнехь, уьш эскаршна тIаьххье дIабахархьама, царах дIа а ца хедаш. Цунна хаьара, тIом хIун ю, яккхий тоьпаш санна, оьшуш долу герз хетара цунна шен ворданаш а, цундела майра а, кхераман ойла ца еш а, дIа муха боьрзур бу ца хуучу тIамна юкьаяхийтира цо уьш.

Август беттан ткье йоьалгIа буйса тийна а, беттан серлоно кьагийна а яра.

Ткье пхоьалгIачу дийнахь тIелатар дIадолоран сацам хIинца ондда тIеэцнера, цундела тIеобхура эскарш, шайн-шайн меттигаш дIалоцура, хьалхарчу моголаршкара юкьа-кара кIез-мезиг герзийн кхийсарш йора шайна дуьхьалара некьаш тIехь саьлнашна тIехьа левчкьина Iачу ламанхошца, шовданашна тIедоьлху гIашлойн некьаш лобхура.

Буйсанехь сихцалуш, вовшашца забаршгьеш санна, герзаш кхуйсура вовшашна.

Цкьацкьа наг-наггахь дIасадаьржара тIекIел кхузза тухучу герзийн декьа тата – эпсарех кхелхинарш бара лаьтте дIакховдош.

Сахилча дерриге а дIатийра, тIаккха юхадIадоладелира, керлачу кепара, баккьал а.

Ткье пхоьалгIа буйса дIайолаелча, тийна меттахьевлира тIелатаре йоьлху полкаш.

Массара а санна, охьа ца юьжуш буйса яккхира Марья Андреевнас а, цундела, наб хьегIаш, юьхь-бос мажбелла, цкьа, зударийн Iедалехь, бIаьрхиш Iенош, доIанаш деш, юха – массо а кепара багалееш, туьпахула дIасалелара иза, ворданаш тIера кира толлура, эпсарийн кьамелашка ладобгIура.

Буйса юккье яхча, эскарш тIелатаре дIахьаьлхира.

– Илюшка, шайтIанан изьхь-бехк дерг!.. ДIалалла царна тIаьххье!

Дика маларо вахийна, шен накьосташца дуккха а кьамелаш деш Иийна егерь сихвелла говра тIе хьалатийсалуш воллура

– Ма екахьа, Андреевнас, – бохура цо дерриге шена гуш-хууш хиларан озаца, – КIаркIар ма екахьа суна. Садаржжалц цхьа а хIума дIадолор дац хьуна.

Амма хIетте а шина говраца новкьавелира.

Марья Андреевнас кхин цхъа ворда а д'асатуьйхира, панар латийра.

– Чевнаш йинарш бац х'инца а? – хаьттира лъере.

– Муха хир бац! – жоп делира вукхо. – Хила-м беза, амма оха царна т'аьхъа ворданаш серлаялалц йохуьйтур яц, бодаш бу, шайт'ано д'аэцарг!.. Х'инцца сахир ду – т'аккха д'ахъовсор бу санитараш.

Х'етте а цхъаццаберш шаьш юхабог'ура. Дийца х'умма а дацара церан. Таьржа ю! Хууш х'ума а доцуш хиьна Іан собар а кхачийна, Марья Андреевна говра т'е кхоссаелира, таьлсаш чуьра котаман к'орнеш охъакхийсира, царна чу спиртан ши чептар таийра, т'аккха т'ай т'ехула дехъа д'ахъакхира, х'инцале кхузахъ а, д'огахъ а салтийн декъийн к'айн кегий баьрзанаш Юхкучу Гунибе боьдучу готгачу, хъийзачу новкъахула.

Гуобаьккхина, стенна делахъ а, вотанаш етгара, къизкъара, узамашка долура аьтту аг'орхъара «ура». Гунибера к'ур туьйсучу хих тера чан охъаьудура – т'елетачарна т'улгаш т'ехерцадора ламанхоша.

– И – ах'І, салтичун са, кхи-а, кхи-а, кхи-а... – куьйган ишаршца ламаз а деш, шабарш дира Марья Андреевнас.

Салтийн синош-м, цунна хъалхахъа кхуьуш, кхин т'е а кхуьуш дара. Х'инца уьш цхъацца Юхкуш бацара, ткъа т'ек'ел, оьланашкахъ, царна юкъахъ Таьржа гора ламанхойн декъий а. Цхъаболчийн ахтуьта д'аяхъхъна, х'ара туьро шина а декъе векъна, д'огарчун бац я корта, я куьйгаш, я когаш а. кхечуьнан нийсса ахдег'І даьгна ду, д'огарниг тарха т'ера чушершина, иза шен шина кога т'ехъ лаьтта, т'ехволучунна т'е ши б'аьрг а боьг'на, х'инцале а цуьнан дег'ан чарх д'алаьцна мозаша. Дуккха бара т'улгаш к'ел ч'апбинарш, тарха т'ера чуэьнарш, – цхъа а дийна вацара.

Г'ашлойн некъ нийсса ирх хъалабоьудура, Гунибдаган бердана гуотосуш, – ч'аж гучуьра къайладолура. Чухчарийн дехачу терхешна т'ехула кхийсалуш дог'учу хи йистехъ, ламанхошкара схъаяьхначу саьлнашна уллехъ, лазийначийн чевнаш йохъкура, дукхахберш тарраший, шаьлтанаший цистина, т'улгаша аьтта бара. Буса дуьйна Юхкуш бара уьш кхузахъ, баьццара-сирчу юьхъ-басахъ тийна, дахаран биэндоцуш Іара уьш. Ч'ожара юкъакара штабера эпсарш схъакхочура, гергакхаьчначу толамца декъалбора. Цхъа къона поручик вара дархошна цхъацца туьма ахча д'адоькъуш. Дукхахболчара куьг а д'а ца кховвадора. Цхъамма – корта кагбинчо – д'акховдийра, амма куьйго аьлларг ца дора. Егера Илюшкас (Марья Андреевнина х'инцца бен ца вевзира иза – цуьнан гиччош, ц'ийх дуьзна, беснех д'алеттера, цхъана аьрру куьйга болхбеш вара иза) лешволчун меттана куьг д'акховдийра, итт сом схъаййцира.

– Схъало, схъало! – хардира вукхо.

– Илла хъо, сан ваша, Илла, – элира егера, т'аккха ахча д'асадокъуш волчу эпсарна т'аьхъаведира.

– Хъан оздалла, д'огахъ волчунна х'инца а ца делла, – дуткъачу озаца мохъ хъаькхира цо, герз кхетта, берриге накха биллина д'абахийтинчу салтичунна т'е п'елг а хъежош.

– Х'ан, д'ало! – элира эпсаро, шена гучу ирчачу суьртана букъ а берзош, ткъа Илюшкас юха а катоьхна схъаййцира туьма, и д'а а ца луш, кхечанхъа д'ахъаьвзира – чов хилла х'инца а сов'ат д'адаланза салти вац те кхин цхъанхъа а аьлла.

– Ма боьха х'ума ю! – элира Марья Андреевнас. – Ткъа х'окху юккъехула аьлча, мичахъ ю говр, мичахъ ду сурсаташ, суна ган-м ца го?

Чевнаш йина эпсарш а бара кхузахъ. Уьш юьстахо Юхкура, Индаг'ехъ, цигаьркаш уьйзура, жимма а г'оранехъ бисинчара буса хилла т'ом бийцаре бора, т'аьхъ-т'аьхъа генадолучу герзийн татане ла а доьг'уш, шайна хъалха

суртхЮттадора, хИнца мичахь, муха дАдоьду тЕлатар, вовшийн декъалбора.

Цаьххъана схъалилхира кАйчу, кАдъеллачу говрашкахь коьртакомандуюшцин гАролера гАлагАзкхий.

Царна тАьхъа хАйт-аьлла тайначу, даздарна санна, кечбинчу динахь, инарлин духар дуйхина Бярятинский а гучавелира.

Цунна гондахьарчаьрца схъабогУра, бистцахуьлуш, булабелла, оьрсийн тЕман ойла тЕяххийтина тидамбеш, Шемалан хилла наибаш.

Царна юкьахь массарел къаьсташ вара, буьрса юьхь-сибат дина, оьгАзе Кибит-Махьма а, дегАна зьортала, цАбалган басахь хаза маж йолу тЕлхаг а – цкъа мацах ерриге а Нохчийчохь гАраваьлла хилла волу, цунна тАьхъа – чоьйна, хИнца а куьг дихкина волу Дуба а.

Кхузахь йовха елахь а, инарлин чоа тЕдуйхина вогУчу Даниэль-беке цхьаь дуйцура наива Эскас, ломан буьххье хъала сих-сиха тЕлг а хьежош, маттаца цАкдора цо.

– Маршалла ду шуьга, турпалш! Баркалла шуна гУллакхдарна! Маршалла хуьлда! Декъалдо шу! – самукьадаьлла а, даггара а мохь хъаькхира Бярятинскийс геннара.

Чевнаш хиллачу эпсарний, юнкершний тЕвеара штабан куьйгалхо.

– ДАнисло! – буьйрдира туьрца ирча юьхь хадийначу цхьана капитано. Цуьнан мара а, чЕниг а, балдаш а шина декъе декъаделла дара, уьш кисица дА муха дехка деза ца хууш воллура фельдшер.

Шен ницкъ кхочуш мел верг вулавелла дАхЮьттира.

– Маршалла ду шуьга, маршалла ду хьобга, Оленин! – элира говрахь тЕвеьначу Бярятинскийс, човхиллачунна тЕ а воьрзуш. – Ас Георгийн орденца декъалво хьо, толам баккхарна баркалла, господин полковник.

Оленина куьг лабанна тЕ даьхьира, белшаш охьа-хъала а сеттош, гайтира шег а цхьа дош а алалур доций.

Бярятинский велакъежира.

– КАдбоцург ду, полковник, дАтоьгур ю, хъалхалерчул а товш хир ву хьо, – тАккха урх хъайира.

Эпсарша «ура» аьлла маьхъарий хъаькхира.

– Берриге а юнкерш эпсарийн дарже баха! – ша дехьо ваьлча, мохь туьйхира Бярятынскийс.

Марья Андреевна говрара лаьтта йоьссира.

– Илюшка! Схъавоьл цкъа кхуза, хьо хара!

– Толамца, Марья Андреевна!

Цуьнан кЕсаркАг чу хУма тоха ойла хилира, амма кхойина витира – чов хилла-те? Цуьнан юьхь, шина а агЮрхъа ворта цАйх юьзна яра.

– Говраш мичахь ю?

– ГАлагАзкхаша дАйигна, хайра ма хуьлда царна. Вайн Делора!.. Со хЕтахь, хезий хьуна, чевнаш йинчарна гЮдан вуьйлира, берриге хЮрш сан бу, – элира цо, хи йистер а лазийнарш Юхкучу меттигехъа ши куьг дАса а даржош, – вуьрхИтта са кЕлхъарадаьккхи, кхуза сайна тЕхь схъатекхош, вайн Делора, капитан Оленин а схъакарийра... ткъа туьма схъакховдий, Аллаха кхиэл йойла сан. «ХАн, боху, Илюшка, дАкхачалахь, боху, со Шемална тЕкхаччалц гУр ву».

– Схъаделин ткъа?

– ХЮрш ду-кх уьш, сан хьоменаш, шиь-м ду. ХАра бу хьуна толам, иштта хила а беа толам!

– Ткъа чагАр дерриг хъайна чудоьттина ахь?

– Асий?.. ХУьа хиларх. И хабар дитал ахь, Марья Андреевна, со хУн, Де-

лах ваьлла стаг ву ткъа? Чевнаш йинчарна, дархошна дАмалийна. Дала мога-шалла лойла царна. ЧагIарх догIург ас дIалур ду хьуна, тIех холча ма йийла!

– Хаба, ахь схьалур ду. Гира суна, ахь хьайн пхьуййша тeIийна ахча муха гулдира.

– Марья Андреевна! – маьхьарий бевлира иза гинчу эпсарийн. – Ура! Схьада шампански!.. – тIаккха, Милютина гуо а бина, иза хIаваэ ирхкхийса хIиттира.

– Схьаэцал таьлсаш чуьра гIизлархойн чагIар! – элира Марья Андреевнас Илюшке, тIаккха, балдаш а диэгош, эпсарш болчу яхара. – Толамца декьалдо шу, сан хьоменаш!

Милютин, шен ларамбарх тамхилла, шен кхиамах воккхавеш, тIехгIиллакхе, озачу дегIахь, цIеначу бедаршца, Кавказахь ца хуьлчу кепара беса юьхь-бос болу, даг тIе куьг дилларца охьатиэIара.

– ДIавахийтийша, дIавахийтийша, – бохура цо, – хьалхахьа ваха деза, гIуллакхаш кхин дуккха а ду...

ЧагIаран чами тIебаьхьира цунна Марья Андреевнас. Цо дIамелира, цуьнан белша тIе куьг туьйхира.

– Хьо а хьакь ю совгIатна, – элира цо, – мел лахара а, мидал хьуна яла дош ло ас! – тIаккха, тасалуш нуьйра а хийна, генабоццуш шена дуьхьалкхетгачу дошлошца къамелаш деш Iачу Барятинскийна тIаьхьа сихвелира.

Иза вара буса оьрсашна тIевеана, Гунибе боьду къайлах некь салташна гай-тина Доного-Махьма, лоха, арагIоьртина ши бIаьрг болу верстина стаг.

Ши орден некха тIе оьллина, шен хьадалчас ийзалуш буйнахь латточу хаьл-жагца вара иза.

Доного-Махьмас тIех даздеш дуьйцура Гунибера хьал, лам тIехь чIагIийна дуьхьалонаш мичахь ю кхетавора, дукха хенахь дуьйна шен накьостий хиллачу шена гондхьа лаьтгачу наибашна юьхьдуьхьал ца хьожуш, масийттаза юх-юха олура, ша цхьаь дагалаьцна хьевеллера Шемал волчохь, ша летийначу къинош-на дуьхьал доккха а, мехала а совгIат далархьама бохуш.

Цуьнан талмаж вара йийсаре вигна хилла салти Гаврилов.

Барятинскийна юххехь лаьтгачу наибаша а ладоьгIура Доного-Махьме, лаьттан бIаьра а хуьйсуш. Уьш берриге а карабаьхкинера цу кеппара, шаьш тIедаьхкича, Доного-Махьмасчул а кIезиг ца буьттура аьшпаш, цочул кIезиг шайн сий а ца доьхкинера.

Церан массеран а хуььнар дара уьш цул а хьалха карабахкар, цундела хIинца Доного-Махьма сардал тешо гIертара, тIаьхьа каравар а, тIаьхьарчу тIеман уг-гаре а халачу, къастам хуьлчу дийнахь Шемална ямартлояр а хенал хьалха ка-равахарал а гIолехь гIулч хиларх.

Амма Барятинскийна ца лаьара толам Доного-Махьмина тIезбан, цуьнга ладогIа лууш а вацара. Цо кIоршаме юкьахвохура иза, Шемалан ницкьех лаь-цна хобьтуш, яккхий тоьпаш дукха юй цуьнан, уьш мичхьа дIахIиттийна ю, ткъа тIаккха Доного-Махьме шеца болчарах дIакхета элира, кхин цхьа а эсала дош цуьнга ца олуш.

– Ура, Марья Андреевна! Ирхкхийса иза! – маьхьарий хьобкхура хи йистехь эпсарша, амма иза кIелхьараелира, цунна шена хетарехь, оцу товшдоцчу ке-пара ларамбарх, тIаккха, хIокху дийнан даздаран синхаамех ерриге а юьзна, цаьрга куьг ластийра, штабан куьйгалхочо санна, цига, эвла, сихьелла, цигахь тIехIотта дезара тIеман тIаьхьарлера сахьт.

Тобанашкахь, мел кIезиг а ши батальон хиллал, дуьхьал схьаоьхура чевнаш йина салтий а, гIалагIазкхий а, царна тIаьхьа гIийла болар дора тIехь дошлой боцчу говраша, чоанашна а, тоьпашна а тIехь схьабохьура белларш а, кхетам-чуьра бевлларш а.

– Къаркъа дац-те? – маъхъарий деттара массара.

Амма Марья Андреевна хълалхъа сихъелла йоьдура.

Иуьйрана Шемала дӀатесначу, хӀинца гӀалагӀазкхаша гӀарол дечу четарна иза тӀехъялча, Ийса тӀаьхъакхира цунна.

Цъхъа вевзашвоцу ламанхо а вара цуьнца.

– Сан хъаша ву хӀара, – элира Ийсас, – Гергебилера хъархочун кӀант, Раджаб. Кхуо хӀун боху, хӀаьий хъуна?..

– ТӀаккха...

– Исмил цигахъ ву! Буса гина иза.

Цуьнан дог синтемах доьхна карзахделира.

– Дийна вуй, вац?

– Хъанна хаьа!

– Цунна гӀодан йиш яц-те?

Ийсас корта ластийра.

– Кхуьнан, – Раджабна тӀе пӀелг хъажийра цо, – да ву цигахъ, цо гӀодийр ду цунна. Исмилна а. Итт туьма дезаш ву.

– Соьх хъаьрчинарг цкъа а эрна дайна меттиг бац, – къастамза жоп делира Марья Андреевнас, – кӀелхъарваккха, ала... Кхин мила ву цигахъ?

– ХӀара а ву цигахъ, Афилон... Аварский яр-кха цуьнан фамили... Вайшиь иза схъалаца лууш а ма хъийзира, гӀуллакх ца хилир-кха...

– ХӀа-а, хӀинца вайна оьшушдерг дац и. ХӀинца мах лур бац цунах.

– Шемалан зударий а бу цигахъ...

– Сал-пал ма дукха хир ю-кха цаьргахъ... ХӀан, волаолод, хӀета, сихха, катухучу сохътана дӀакхача а ма мега.

Цо говр дӀахаькхира декхнийн боьлакан яхаллехъа, тӀом лагӀлуш хиларна кхераелла ахӀ а деш, хила дезаш долу уггаре а доккхачу маьӀнехъ дерг ган ша ца кхиорна кхоьруш – имаман Южалла а йийсаре лацар.

Август беттан ткъе пхоьалгӀачу Иуьйрана хълалххехъ Доного-Махъмин эскарера оьрсийн салтичо Гавриловс гӀашсалтичунна Тихоновна гайтира тархашна юккъехула дӀабоьду къайлах некъ. Оцу сохъта Доного-Махъма ша а веара оьрсашна дуьхъал. Нагахъ юххехъ штабера эпсарш ца хиллехъ, гӀашсалтичо туьрца охъавуьллур вара иза. Амма цул тӀаьхъа ши сахът даьлча Тер-Гукасов а, Лазарев а коьртехъ волчу ворхӀ батальоно декхнийн боьлакал дехъа долчу Гунибан саьккалш чу юхатоха болийра имаман тӀаьххъарлера бӀаьхой.

– Имам, карадаха деза! – мохъ туьйхира найба Хосрос делкьал тӀаьхъа, ша маьждагна тӀекхоччушехъ, цу чохъ яра штаб, буйьса тӀеььча дуьйна цу чохъ доӀанаш деш вара имам.

Наиб Хосро халла гӀара говрахъ. ЦӀийша дуьзначу куьйга лаьцна урх яра, цо шен вукху куьйга сецадора ах дӀахадийна лерг. Шемал маьждиган корехъ лаьт-тара, тӀеман гӀовгӀане ладоьгӀуш.

Хосро говрара охъавоьссира, тӀаккха баца тӀе бертал охъавижира. ДаьтгӀа чоа тӀехъ, коьртахъ куй боцуш, говрахъ тӀехъиккхира кӀант Геза-Махъма.

– Дада, гӀуллакх доьхна ду!

Гатвинера Закари, гатвинера Мохъмад-Шепа. Эвла йистера саьккалш догура. БойсагӀар, къарлуьвоцу, юхаволуш вара, меца, гӀора эшна бӀаьхой совцо ницкъ боцуш.

Шемал цкъа хӀинца а синтемехъ вара. Аьтто бохаран чаккхенехъ цъханхъа-м толам бара дегайовхо луш. Иза вист ца хуьлура, тӀом ца сацабора.

БӀаьхойн гӀаддайнера. Яккхий тоьпаш, тӀаьххъарлера хӀоььнаш оьрсашна тӀетоьхначул тӀаьхъа, хи чу кхийсинера. Канорирашца цъхъанна гӀаш лиьташ вара Исмил. Юха а, кхойтта шо хълалха ДаьргӀахъ санна, бевдда сехъабев-

лла оърсий сьхагулбира цо. Бовла меттиг яцара, караГур ду бохург цьхана а маЪнехь дацара: уш лиэтар, цьха а изьх, совнаха балахьегар а доцуш кхалхархьама.

Сурхай, Гораэшна БойсаГар маьждагна юххе охьа а виллина, зударий цьхьанатухуш вара. Массанхьара а коьллаш, чИийш сьхатекхадора, оърсий шайн тIаьхьарлера тохардан чу ма-хьаьлххи, эвлах цIетасархьама. ТIай долчохь – цьхьаь бен боцчу эвла богIучу некъа тIехь – ор дара доккхуш. Афилона и молханах дузура. Яйн елахь а, масех чов хиллера цунна, амма Южалла гергаГюьртина хиларан синхаам оцу дийнахь хаддаза коьрте хьийзара, цу синхаамо ша мел лелошдерг цьхана йоккхачу дераллийца кхочуш а дойтурса цуьнга.

Дерриге а кхочушдира цо дуьхьалоярна. Итт шарахь ойла йира Гунибан, и аьрзунан бенах тарийнера цо, тешна а вара, и сьхьяккха ницкъ хир бац аьлла, – хIинца хеза декхнийн боьлакехь оьрсаша хьобкху маьхьарий, эвла йистехь мохехь еттало церан байракхаш, цунна го мацахлера шен оьрсийн доттагIийн яххьаш – Брехниченкон а, Оленинан а, кхечеран а.

Амма долуш ду хIинца а молха. ТIаьхьалонна дитина и дуккха ду. Молха кхаа меттигехь Iуьллу: зовтехь, Афилона саьккал чохь, маьждигна юххехь а.

Оьрсий эвла а лилхина, чуччабахана тIаьхьара латаран сахьт тIехIюьттича, молханах юьзна ерриге а ларманаш лелхийта аьлла, овра дийр ду цо, оцу изкхаран цIергахь хIаллакьхилча хIумма а дац лаьмнийн ерриге а истори.

БойсаГар резавара иштта дагалаьцначунна, Исмил а. И Геза-Махьме дIахайта дезара, амма иза шен деца маьждаг чохь вара, молха изккхийтарх дерг цуьнга дIаала сихвелла Афилон ша вахара.

Иза маьждаг чу ваьлча, кIанта Геза-Махьмас сихвелла юх-юха олушдерг цьхьаь бен дацара: «Йийсаре даха деза! Йийсаре даха деза!»

ХIара вар-кха иза, кхолламо лаьмнийн воьалгIа баьчча хила некъ кечбеш хилларг, хIинца цуьнга, босбаьхьна, бIарзвелла хьийзаш волчу, воьхна а, ца кхеташ а хьобжура Шемал.

– Дада, карадаха деза вай, – бохура цо. – Ши стаг вахийтахьа сардална тIе, цуьнан дашах теша мегар ду я дац, хатгийтахьа.

Шокьалеш хIинца маьждиге сьхакхочура. КIайн кучамаш юьйхина верриге а итт эзар оьрсий эвлана гуобина лаьттара. Бошмаш охьаетталора, кеглора кемсийн таьллангаш, эвлал арахьара ирзуш тIехь догура алан литтанаш. Чевнаш хилларш маьждиг чу тиэкхара.

Вист ца хуьлуш лаьтгачу Афилона тIе хьалаайира Шемала бIаьргаш.

– Бехкеволчунна хаьа ша сьхакхача веза сахьт. Дукха хан яра хьо сьхаваре хьобжуш со Iен. Тхобга элира ахь – Гуниб сьхьяккхалур яц. ДIахьажал, Афилон, и-м сьха ма-ьяккхина, хIан?

– Соьгара ца яьккхина, имам, – хьобгара дIаяьккхина.

– ХIан? – эвлахь хьобкхучу маьхьаршка ладоьГура Шемала.

– Хьобгара сьхьяьккхи. Ахь дIаели Гуниб. ДIахьажал, хьан элий оьрсашца бу, хьан айкхаш а бу оьрсий болчохь.

– Сан яра, ас дIа а ели. Хьан хIумма яцара, тIаккха цьха а хIума хьобга дIаялалур яц. Нийса эли, Афилон.

– Ас оьккхуьйтур ю Гуниб. Ас сайн ши кIант дIавелла, кхоалгIаниг соьца ву, со а, иза а дIало ас. Со хьуна юххера дIавер вац, вай цьхьаьна лийр ду.

– ХIан-хIа.

Эвлахь маьхьарий хьобкхура зударша. Шемала маьхьаршка ладоьГура, уш хьенан аьзнаш ду хаа гIерташ.

– Муьлш бу маьхьарий хьобкхурш? – хаьттира цо чохьхьаьлчачу БойсаГаре.

– Тхайниш бу маьхьарий хьобкхурш, хьайниш бац, – элира вукхо кхоьлина.

«Майрачу къонахчо тӀаьхьалонийн ойла ца йо!» – иштта аьлла йоза дара цкъа мацах имама цунна еллачу орден тӀехь.

Шемал велакъежира.

– Майрачу къонахчо тӀаьхьалонийн ойла йо! – тӀаккха хадамболуш элира: – Эвла оьккхуйтур яц вай. Вайн халкъан гӀора иэшна. Ас лур ду жоп.

– Имам, хьайн сий ма дай!

– ХӀан?

ОьгӀазе а, карзахваьлла а хьобжура цуьнга БойсагӀар.

– Хьайн юхь ма яйа! Халкъ массанхьа ду, ткьа иэьхь-бехк – Гунибехь. Мас-сарна а тӀедьна иэьхь хьайна тӀе ма эца.

– ХӀаь, хӀаь, нийса элира. ДӀавало, жоп ас лур ду.

– Оха тхаьшна хаьржинера хьо, амма ахь тхо хьайн карадерзийра. Массеран а цӀарах сацамбе, тхан цӀарах а.

– ДӀавало, дӀавало, ас лур ду жоп.

Афилонна БойсагӀаран пхьарс схьалецира. И шиь аравелира.

– Нагахь иза вайца висахь – молха оьккхуйтур ду. Ткъа нагахь царна тӀевоьдий – неӀалт эр ду! – элира БойсагӀара.

– Ас тӀаьхьахӀоттор ду халкъ, тӀаьхьхьара биснарш тӀекхойкхур бу ас. ХӀе-хӀе-ей!..

– Каравола, имам! – маьхьарий хезара массанхьара.

Куьйгана чов йина наиб Закари, цӀий сацо чевна чу бецан овгал а таӀийна, еккъа цхьа шаьлта буйнахь тӀай долчоьхь чуччабахана тӀом бечарна юкъахьаьдира, цигахь цхьамзанашца эвла чу шайна некь баккха гӀерташ тӀегӀертара апшеронцаш.

– ХӀей, Афилон! Иэькхийта!

– Хьалхе ду, хьалхе ду!

Иза саьккалан тхов тӀехь лаьттара, маьждагехьа а хьобжуш. ТӀаккха Шемал аравелира. Гуобаьккхина юхкура лешболу нах. Карахь бераш долу зударий имамна юххе гулбелира.

– Ла-хьавла-вала!.. – маьхьарий туьйхира цара, цуьнан кӀайн юьхь-сибат, Ӏаьржа маж шайна ма-гиннехь. Иза сихха гондахьа дӀасахьаьжира, тӀаккха, оьгӀазе тохалуш, нуьйра чу хира. Афилонний, БойсагӀаррий воцчунна, кхин цхьанне а ца хаьара цо хӀун сацам тӀелаьцна.

ХӀинца тӀом лагӀлуш бара. Оьрсийн эскарш, эвлана гуо а лаьцна, севцира.

– Хьовсур ду-кх вай, АллахӀ вайна кхидӀа хӀун яздина Ӏаш ву, – ондда а, цхьаннен юьхь ца еш а элира Шемала, тӀаккха тӀай тӀе дӀаволавелира. Дехьахь лаьттара юнкершца цхьаьна зуьдан кӀеза Даниэль-бек. Цара маьхьарий хьобкхура: «Товар ду дуьхьалояр! Карадуьйла!»

Цхьана йоцчачу юкъана сацийра дин тӀай тӀе ша кхоччуш имама – БойсагӀаран хьажарна кӀел – тӀаккха, майрра чабол иэцна, тӀай тӀехь чу-кара бахана легачу мурдашний, салташний юккъехула чекхьиккхира.

– Ямартхо! Делан неӀалт хуьлда хьуна! – и мохь тоьхнарг БойсагӀар вара, цуьнан ира, буткъа, велхар оьккхуш баьлла мохь дукхахболчарна тӀехула баьржира.

Афилонна цуьнан куьг дӀасатуьйхира, амма хӀеттахь схьаиккхира Шуанат, шен кӀант коьрта тӀехула лаккха хьалаайбира.

– Шемал, жӀаьла, ас неӀалт кхайкхадо хьуна!

Берриге а дуьхь-дуьхьал лаьтгачуьра юхабевлира.

Чевнаш хилларш лаьтта охьахевшира, тоьпашна тӀе а тевжаш. Салташа хураьшкаш дӀаехира, чойин тӀемашца яхьаш тӀера хьацар дӀахьобкхура мурдаша. ТӀом дӀабели. Шеко а йоцшу! ТӀом бац хӀинца!

Хинца кхидІа Кавказ а яц!

– Су вар? – гІаддайна хоьттура салташа ламанхошка. – Хи дац?

– Цхьа кІудал хи мукъана лойша, господаш.

Ламанхой, агІор туйнаш а кхуйсуш, Іара, шаьлтанах кийчча а латтош.

ЖІайхойн мотт хушволу полковник Лазарев, эрмало, тІай тІехь лаьтгара, мурдийн шаьлтанашна дуьхьал.

– Собарде-собарде! – бохура цо. – ХІун дан деза, имама хІинца эр ду, хІун дан деза, – ши бІаьрг а хабийна, декхнийн боьлакехьа хьоьжура, шен цомгаш болу ког гІанта тІе а биллина, шуьйрачу тІулга тІе охьахиьна Іачу Барятинский-на тІекхоччуш воллу Шемал вара цигахь гуш.

Гуобаккхина «ура» даьржира, вотанаш йийкира, цІузанаша цІогІа айира, чуччабахана шаьлтанийн а, цхьамзанийн а тІом сецира.

Афилон ша лаьтгачохь охьавахара. «Схьахетарехь, дерриге чекхдели-кх!»

Ницкъ бацара дуьненахь ваха, амма вала а бацара ницкъ.

Иза Гуьллура, куьйгаш дІаса а тесна, довхачу лаьтта тІехь. Бер карахь цуьнан зуда а Іара улле охьахиьна. Исмил, корта охьа а бахийтина, кІелдІашхула хьоьжура оьрсашка. КІелхьардовла меттиг бацара. Летта бала сацамбинарш меллаша тІеобхура БойсагІарна.

– Дийна висинарг Харачу дІавогІур шух, ваьшна имам хоржур ву вай, Дала кхиамца чекхдоккхийла вайн гІуллакх.

– Дийна висахь, хьо хир ву тхан имам.

– Сих ма ло. Ас хІуьа а тІелоцур ду. Ткъа де даьлча, Харачахь гур ду вай.

Имам дІавахначул тІаьхьа кхо сахьт хан яьлча, оьрсашна тІебахара цуьнан кІентий а, доьзал а, Дагестански полкан дошлоша гуобинчу эвла чу ларлуш баьхкира Даниэль-бек, Муртуз-Іела, ямартхо Доного-Махьма, жІайн мотт хушволу оьрсийн масех эпсар а.

– Герз охьатаса, имама машар дІакхайкхийна! – самукьадаьлла, маьхьарий беттара цара.

Йийсархой тІеэцар дІадолийра.

Эпсарш болчохь хьадалча волчу Раджабна Афилон гира, цунах лаьцна Муртуз-Іела хаамбира цо. ТІе верта а тесна, юххерчу саьккал чу дІаваьхьира иза. Исмил, корта а оллийна, юххе хІоьттина вогІура. Куьг лаьцна Шуанат ялош вогІура Сурхай. Зудчун гихь волу кІант чІогІа воьлхура.

– Шу кхузахь дитар кхераме ду, – элира цаьрга Муртуз-Іелас, шаьш доттагІий хиларна. – Ас сайн шира хьеший биц ца бо. Ас-м БойсагІар а дІалачкьийна – чІогІа гІаддайна ву иза. Куьг дац, ког бац, бІаьрг бац. Къахета суна воккхачу стагах. Цуьнга хьажа, юург-мерг кховдо мила хир ву?

– Со хир ву-кх.

Муртуз-Іелас корта дІасатахкийра.

– Доккха изьх тІеэцна ахь хьайна, Афилон, валлахІ, доккха изьх.

Оццу сарахь Афилонний, Исмиллий, Муртуз-Іелин дошлошна юкьа дІа а лачкьийна, Гергебиле дІахьажийра.

Нуссий, жима кІанттий далош царна тІаьххье цига дІакхечира Сурхай а.

– ТІаккха? – элира Афилонна. – Нагахь кхана ницкъ кхачахь, вада веза кхуза-ра. ХІетий-ветий Раджаба я кхечо оьрсашна дІалур ву.

– ДІалур ву аьлла, хета хьуна? – хаьттира Исмила.

– Цо ца лахь а, кхечо-м лур ву.

Шуанат цІийнан тхов тІе элира.

Некьа тІехь, Кьойсул дехьахь, «ура» кхайкхадора салташа. Лаьмнашкахь, маьхьарша кхерийна, узарш дора чагІалкхаша.

Шуаната бер лаккха хьалайбира, тІаккха юха а – буьйсанан ирчачу бодаш-

кахъ – негалт кхайкхийра имамна.

Ю-гIа корга

Ткъе итталгIачу сентябрехъ Чугуев-гIала кхечира Шемал – Харьковра ткъе итт чаккхарма гена. Цуьнца бара кIентий Геза-Махъмий, Мохъмат-Шепий, хазнача Хъаджио, цунна уггаре юххера ши мурд а. Зударий а, гергарнаш а хIинца цкъа Темир-Хан-Шурехъ бисинера.

Почтан станцин кевнехъ дIасахъийзара адамиин тоба. Массара а шабаршца дора къамелаш. Дукхахберш неIарна догIа тухучу охъатеIара, цигашкула цIа чу хъуьйсура.

– Чай а мелла, набъеш ву, – элира цхъамма.

– Цо чай молу ткъа? – цецбевлла, хоьттура тобанна юккъера.

Имама садоIучу цIа чуьра аравелира чоа тIедуьйхина эпсар.

– ХIун деш ву Шемал?

– Набарна дIатевжина.

– Ткъа Геза-Махъма?

– Папироса узуш ву.

– Мариланд Спиглазова узушший? – хаьттира цхъамма.

Эпсаро киснара ботт схъайцира.

– ХIан-хIа, – элира цо вела а къиэжаш. – Бахмутехъ эцнарш, томка чIогIа дерш, туркойн.

– Иза схъа муха лецира? – хоьттура массаьрга а эскаран къоначу эпсаро. – Цуьнан зудчо, эрмалойх йолчо, вайчарна тIе герз диттира, ма боху. Ши миллион дети а, деши а, боху, дисина.

– Дийца-м дукха дуйьцура, – жоп делира чоа дуйьхинчу эпсаро.

– Дюмас хIинца ма языййр а ю!

ХIетахъ, дукха хан йоццуш, Россехула чекхваьллера француз Дюма, цигахъ шена гинчех лаьцна тамашийна хIуманаш кхоьллинера цо.

НеIарера тоба меттахъелира. Эмкалан басахъ чоа тIедоьхна, Iаьржа куй коьртахъ Геза-Махъма аравелира шеца талмаж а волуш.

– Имам самаваьлла, массарна а чудахка бакъо елла цо! – ДIакхайкхийра гоч-дархочо.

Массо а цIа чу хъаьлхира, вовшийн дIаса а тоьттуш, вовшашка шабарш а деш: «Меллаша, господаш, меллаша, низам ма талхадейша».

Ширачу диван тIехъ хиьна Iара Шемал, стоьла хъалха, императоран суьрта кIел, шен кисаныхъ лелошдолу сахьт неIарехъ кхозучу сахьтца нисдеш волура иза. Чубаьхкинарш, ткъе иттех стаг волу тоба, имамна ши гIулч гергахъ ахгуо беш севцира, цунна хъалха кортош охъатаIийра. Iаьржачу чоин кIайчу даьIахкан бустамашна бухарчу кисана диллира цо сахьт, тIаккха меллаша, дукхахдерг бIаьргашца а долуш, корга таIорца жоп делира царна. Берриге бист а ца хуьлуш хъуьйсура цуьнга.

Iаламат йоккха кIайн чалба яра Шемалан коьртахъ болчу куйнах хъарчийна. Шуьйра, куьцехъ маж гIина диллина ю, къегинчу дийнан серлонах къехкаш санна, хабийна бу ши бIаьрг, и шиь охъахъажийна бу. Гуш дара, Шемал чубаьхкинарш шега леррина хъуьйсусх хиларо изъхъетийтина а, оьгIазвахийтина а хилар, цунна ца хаара, йийсаре вахчахъана дуйьна цхъана лазамечу паргIатваларан хьолехъ волчу шен садаIаран хан шена цабевзачу, даго тIецаоьцучу наха юкъахъаккхар чекх муха доккхур ду. Шен дIадаханчу дахарх болу дагалецамаш бен кхин цхъа а хIума дацара цуьнан ойланашкахъ, цундела хIинца хуьлу-чуьнца, кхана хиндолчуьнца а цхъана а кепара бала бацара цуьнан. Шен хенахъ тидамза дитинчу маьIнечу омранех цхъа а дIакхайкхо йиш яцара цуьнан

хИнца, хИунда аьлча и омранаш кхочушдан деза халкъ хИнца дацара. Дахар дацара кхидла дерг.

Тоба хьобжура, эвххьаза лохха къамелаш дора цунах лаьчна, шаш дуйцург цунна хезий те я иза шайх кхетий те бохучун бала а боцуш. Оцу дерригено ирс цахиларан, Южаллин синхаамаш тЕхьобхура.

Шемала доккха садаккхира, шен кIайчу кегийчу куьйгашца белша тЕхула доккхуш дихкинчу туьран доькка нисдан хЮьттира.

Тобанна тЕхьа лаьттаху станцина Юналладечо аз лахдина дуйцура цхьаьнга:

– ХIара схьакхечи, берриге арабехи, куз дIабаржий, мачаш дIаехи, юьхь-куьг дили, ламаздан хЮьтти. ТIаккха чай а мийлина, набарна вижи. Наб-м ца йира, дIасакерчаш Ийра. ТIаккха цхьаь дийца хЮьтти. Ас хотту талмаже, хIун ду цо дуйцург. КIордийна, боху, пайтонахь некъбан, говра тIе хаа бакъо ялар доьху.

Чубаьхкинарш станцин куьйгалхочунна тIебирзира, цхьацца волуш имамна юххера дIабевлира, дуйцушволчунна гуобеш.

– Иштта хиллийца хIара! Тапъаьлла, тамашийна а воцуш! – даггара элира цхьамма, тIаккха, кхин хье ца луш, чурь аравелира, кевне вахара иза. Цигахь а лаьтгара тоба йина, къамелаш дора.

– ЭхI, лом ду-кх, лом! Цхьа хьекъалча ву-кх – лаккхара хьекъалча, – бохура цхьана эпсаро, схьагарехь, Кавказера волчу, кхечу эпсаре. – Ма сюжет а хир яркха Лермонтовна. Печорин-м цунна аьттехьа а кхочур вацара.

Урамехь а дора къамелаш, амма кхечу кепара. Имам схьавалийначу бахьарчас шена гонаха гулбинера баккхий нах а, белхалой а, даздина дуйцура шаш схьадахкарх лаьчна, хIора итт дош моссаса эли, шеггара тIе а тухуш, дуйцура, шен майралла бIаьрла юьйцуш.

– Экха ду-кх, ша ма-дарра экха! Хьежна а хIун до цуьнга!

Араваьлларг, некъан плащ а юьйхина, карахь куьце портфель йолуш хИинца станцин урхалчица къамелдинарг, бахьарчас дуйцучуьнга ла а доьгIна, юха а цIа чу вахара. Учахь лаьттаху эпсаро, цунна тIаьхьа а хьаьжна, элира:

– Массо агIор хьобжуш лиэла. Иза мила ву хаьий шуна? Данилевский. Вайн историк, литератор.

– ХИинца шортта болх хир бу-кх иштгачарна, – тIегуьйхира шолгIачо. – ХIара, сан диканиг, кхин юха хир ма дац цкъа а.

Станцин чоб хИинца паргIаьелира. КIанта а, мурдаша а гуобира имамна. Ларамца схьайцира коьртгара чалба (кIесаркIаг тIе теттина пес йолу баьшна, детин басахь корта гучубелира), мурдаша, белш тЕхула доькка тосуш, тур дIадихкира. Кестта новкъа довлий аьлла, хаьттира имаме. Говраш хИинцале а учина юххе дIахИиттош яра.

Шемал хьалагIаьттира, верта тIекхоьллира, сихха юха а хьаьжна, сихха чурь аравелира, цхьаьнге дIа а ца хьожуш. Оцу минотна наха гуобинчу пайтона а хиьна, иза собардайна, карзахваьлла кхузза юханехьа хьаьжира, юх-юха а цхьаь хоьттуш. Жимма хьизвелла Геза-Махьма схьакхечира ведда. Бахьарчас архаш меттахьхьайира.

Имаме хьовса баьхкинарш, пайтон дIа а хьажийна, дуккха лаьттира дIаса ца бухуш.

– Кочеткехь, вокзалехь, тахана Юлий Пастрану ву гойтуш, – чIогIа элира эпсаро Данилевский аьлла цIеяьккхинчо. – Шу, господаш, цига даха дезара. ЧIогIа бIаьрла гайгар хир ду.

Суьйре юлучу хенахь Харьковра фельдьегер кхечира говрахь. Цуьнгара хиира, паччахь Чугуевхь ялхитталгIаьчохь а доцуш, ткъа пхийтталгIаьчохь Юьйрана хир ву, ткъа Шемал тахана Харькове юхадIавуьгур ву, паччахьан гайгаршкахь

хила веза аьлла, цунна омра дина дела. Округан хьаьккаман цIахь майданахь, корпусан штаб йолчохь, килсана юххехь, дагахь а доцуш схьавогуш волчу хьешана сихбелла чьнаш кечъеш яра.

Сарахь ворхI сахьт даьлча дуйна духаршца кечбеллачу зударийн тоба яра, имам схьакхачаре хьобжуш, учахь лаьтташ, и учи пенашца дIахIиттийначу масех чIурамо серлаяьккхинера.

Суьйре шийла, мох хьобкхуш еанера, уча урамера шело хьобдура, чIурамаш юкьакара дIадовра.

– АхI, и муха хир ду, – сагатдора зударша, – Шемал чувеъча, вайна бодаш-кахь и гур а ма вац. Чиркх лато ца мега?

ГIаролхо-салти, царна жоп ца луш, чIурамаш юх-юха хьалалатош Iара.

ЦIаьххьана схьакхачьначу пайтонан гIовгIа хаза а ца хезира, цу тIера охьавоьссира ГIеза-Махьма шеца мурд а волуш, и шиъ ламеш тIехула хьалавалале схьакхечира ша Шемал а. Дукхахберш, цаьрца вара селханлера тIехь плащ йолу стаг а, цунна тIаьххье лакха тIе хьалабевлира. Оцу сохьта чай дIахIоттийра. Шемал диван тIе охьахиира, чухула шен хьажар кхарстийра. Басаршца диллина кхо сурт кхозура пенаш тIехь: шиъ инжилан дийцарех дара, вукхунна тIехь гойтура цхьана гIалахь яьлла це. Цуьнга хьобжуш вехха Iийра имам. Стобла юххехь ахгуо беш дIахIиттина зударий а, эпсарш а бист ца хуьлура, селхана санна, хуьйсуш Iара. Ялхоша дIасабаржош болу ши маьнга чубаьхьира. Шемалан бIаьргаш тIеттIалетара. Масийттаза набарна бага гIаттийра цо. Суьлхьанаш лаьцна долчу аьтту куьйган нана-пIелга тIехь – суьлхьанаш хIинца, лахьорчан а доцуш, ткьа Iаьржа дара – кьегира дато чIуг. Гондхьа лаьтгачарна тIехула биэндоцу, тидамза бIаьрг а кхоьссина, иза хьалагIеттира, гIодаюккьера тур дIадаста хIобттира.

Дийнахь сарралц Iийнера иза Гунибехь хилларг дагаловцуш, цундела кIадвелла а, шегара даьллагучух изьххеташ а вара. Кхана паччахьца цхьаьнакхетар хила дезара, цу цхьаьнакхетарх кхоьруш а, цунна кечам муха бан беза ца хууш а вара иза.

Iуьйрана Александр II-ниг Шемал тIеобцуш вара.

Имам цунна тIевоьдура хIинцалцчул а юьхь-бос баьхьна, синтем боьхна куьйгаш меттахьхьедора, кест-кестта а, карзахе а куьг хьокхура можах. Цул тIаьхьа Шемал тIеман гайтарехь хилира, говрахь, ткьа сарахь дворянийн кхеташонехь дIахьочу хелхаршка хьажа а вахара. КIайчу чалбица, тIергIан кIайн чоа тIехь, кIенташа а, мурдаша а гуобина, иза парггIат хьалавелира ламеш тIехула, тIаккха, зал чу ма-велли, юханехьа гIулч тесира.

Чохь йолу серло бакьбал ян а яра шатайпана. ГIаланийн гербашца, бесбесара зезагашца кечийна зал лиэпара. Музыка лекхира, полякийн хелхарехь шишша цхьаьна дIабуйлабелира хелхабовлурш. Шемал хьешийн тобанах дIакхийтира, ши бIаьрг а хабийна, хьобжура зударийн бес-бесарчу костюмашка, эпсарийн дезчу деношкахь тIеюхучу мундирашка.

– КIад-м ца велла хьо, имам? – талмажехула хаьттира цуьнга хIара хелхарш вовшахтоьхначу хIусамнанас, губернера дворянийн баьччин зудчо.

– ХIан-хIа, кIадвалар ца хаало суна.

– Ткьа тхан зударех массарел хаза муьлха хета хьуна?

– Берриге а хазахета, – кIоршаме жоп делира Шемала, цуьнга дIа а ца хьобжуш, кхидIа цуьнца кьамелдан дог а ца догIуш.

– Алахьа ткьа, мсье Шамиль, шун динан законом магадой божаршна зударий цхьаьнакхеттгачу баха? – тIаьхьара ца йолура маттана шера хIусамнана, бакьбал а историна юкьадаха тарлучу кьамела юкьа шен гIараваьлла хьаша озо лууш.

– Сайн динан закон со ду, суна мега...

Хелхаршка баьхкинчарна хиира Шемал Калугехь Иан дАхьяжош хилар. Массара а декьалвора. Дика гГала ю!

– Кавказера хиламаш хИинца дА муха гГур бу? – хаьттира цуьнга къоначу, цIен юьхь-бос болчу, схьягарехь, хИинцца даржехь хьалаваьккхинчу, механа еза гвардейцийн мундир тIеюьйхинчу эпсаро.

– Кавказ хИинца Калугехь ю, – жоп делира имама, ши бIаьрг хьала а ца ойбуш, тIаккха юьстахвелира, паччахь схьякхочу аьлла, керлачу зал чохь дIаХоттийначу куьзган чу хьажархьама. Кхача баа реза ца хилира иза, садаIа дIавахийта аьлла, дехардира цо.

– ТIаккха, муха хета хьуна, кхузахь хьайна мел гинарг шайн Кавказца дуста-лур дарий хьобга? – хаьттира дворянийн баьччас, пхьарс лаьцна, иза пайтонна тIе а вуьгуш, гуттар а гочдархочуьнга юха а хьобжуш, шеца къамелдеш волчу стагал ша хьекьале хеташ волу стаг санна, Iоттаре виэла а къиэжаш.

– Дусталур дара, – элира имама, ламийн тIегIанийн цIийзарна юьхь а хебош. – Кавказ – иза дахар ду, ткьа хIара... иштта.

ТIаккха цIаьххьана гондахьарчарна дагахь а доцуш дворянийн баьччин мерах пIелг туьйхира.

– Марша Iойла, хIусамда!

Бахьарчас, тIех вуохарна йовхарш а йина, меллаша дIайолаялийтира пайтон.

– ДIалалла, зуьдан кIеза! – шабаршца элира баьччас, юха, цхьяьнгте дIа а ца хьобжуш, юханехьа ламеш тIехула хьалаволавелира.

Шемал гIайбанаш тIе дIатевжира, бIаьргаш дIахьаббира.

Гунибан алу схьякхийтира, юха а карладелира тIаьххьарлерчу тIеман къи-екъар, иэшаран иэь а, лазам а.

Цо цергаш хьякхийра, доIу са а сацийра: «АллахI, гечдехьа къиношдолчу Шемална».

ТIаккха, шен кхетамна тIехула лела ерриге а ойланаш юкхьайхохуш санна, ЖIайчуьра гIашлойн некь хьалахьаьдира Харачу, берриге а цуьнан бIаьргашна хьалхахула дIабедира – акьарешца, шовданашца, охьанехьешца, ирхонаш-ца, уьш цунна шен бераллера дуьйна дагадогIура, ткьа хИинца уьш цунна кхин гур дац дерриге чекхдаллалц, шен дахаран чаккхене кхаччалц. Цунна дуьхьалхIобгтина и сург дегаIийжаме а, ирча а дара, цхьа къа латош я зуламдеш гучуваккхар санна, хIунда аьлча оцу суьрто БойсагIар карлаваьккхира цунна.

Шен сил а чIогIа Шемал дукхавезаш хиллачу цу стага неIалт кхайкхийра имамна Гунибехь... «ЧIогIа онда стаг вара, тIулг-адам», – дагна там хуьлуш элира Шемала, вела а къежира хИинца дерриге а къеждедлачу, дукха хенахь дуьйна гIина диллазчу мекхашна юккьехула, оццул чIогIа воккхавера, цхьа ког, цхьа куьг, цхьа бIаьрг бен боцу БойсагIар хИинца а дийна волуш, хИинца а ломахь волуш, иза цкъа а вухавервоцуш, цкъа а тешнабехк бийрбоцуш, къинтIеравервоцуш а хиларна.

Афилонний, Исмилий шина кIиранах лечкъина Iийра чIожакхь, ширачу хье-рийн херцаршна юккьехь. Цхьаь вукхул а доьхна хабарш кхочура цу шинна тIе, мичхьа гГур ву, хIун дан деза хИинца а цкъа билгалдалаза дара. Лаьмнаш-кахь Иан мегар дац, бохура цара вовшашка. И бакь а дара, лаьмнашкахь Iалур а вацара. ХИинца цхьа бутг хьалха лаьмнаш девзаш хиллачуна хИинчалернаш гIан санна хетара. Ярташкахь бехаш къонахий ца хилча санна, цхьана а куьйго шен буйнахь топ я шаьлта ца къийлича санна, мехкашдIалецархошка цабезам ца хилча санна, ткьа майраллах, доьналлах лаьцна ойланаш ламанхойн коьр-техь цкъа а ца хилча санна. ДIавахна къена имам, цо шеца дIабаьхьна халкъан берриге ницкъь, дерриге доьналла. Бакьду, цхьацамам кегий тобанаш цхьаьна-

тухура, амма даккхий гУллакхаш дАдахъа церан ницкъ кхочур боций хаара.

ТIамах чекхбевлладу къеначу наибашна инарлаша наибаллаш юхадIалора. Имаман законаш Iаддита аьлла, тIедиллинера сардала, Шемалан дукхахболу накъостий наибаш бина тIечIагIбина, бевдда сехъабевлла оьрсий а, таIзар ца деш, Теркал дехъахъ цхъанхъа, гIалагIазкхийн станицашна гергахъ баха охъаховшийра, ламанхой санна. Генна лаьмнашкахъ БойсагIар коьртехъ волуш лиэ-таш бара уггаре а доьналлехъберш, амма цара толам боккхур бу бохучух тешаш цхъа а вацара.

Оьрсийн Iедалан цIарах наибалла дIахьош вара Доного-Махъма, ТIелхаг, Дуба, Кибит-Махъма, Закари, кхиберш а. Мургуз-Iела куьйгалладеш вара Дошлойн-дегIастанхойн полкана, хинкIалан чоме хъажа воьдура Мехтулин эла волчу, иза юххера гергарло долуш вара оьрсийн инарлашца.

Гаврилов санна болчу нахана лаккхара даржаш делира. Ерриге а ярташкахула лобхуш вара Афилон, хIинцале а кхузза веанера Хиндалаьлан наиб Гергебиле, Сурхайн хIусамна чу а ваханера, эпсар мичахъ ву бохуш, хетта а хиттинера.

– Эрна хан яйа ца оьшу аш, гуьйре ю тIекхочуш, вада веза, – бохура цу шинга хъархочо. – Селхана Раджаб веанера со волчу, цо боху: Исмилна хIумма дийр дац, ткъа Афилон лоцур ву.

Хьалххе дуйна хабар тIедахьийтинера Афилонан хъешашна – хIинца а тешаме бисина нах мичахъ бу хьовса. Жоп деара – ГIазгIумкахула новкъавала, цигахъ ладугIуш саца. Сентябрь беттан кхойтталгIачу дийнахъ Iуьйрана арадовла сацийра, хьалха СогIратIла дIахъажийра Афилонан доьзал. ДIадахале буьйса лаьмнашкахъ яккхира, чIожана тIехула, ор чохъ цIе латийра, вертанех а хъаьрчина, бист ца хуьлуш Ийра.

Сентябрь бутт ДегIастахъ дог-ойла ойуш, дегIана аьхна хуьлу. Аьхкачул а лекха, дуткъа хета лаьмнаш, басарш жимма кIайло, хIаваь къиэга, дато хиэта бай-йн бахбелладу мохехъ.

Бовхачу махо, догIано санна, лийчадо лаьмнаш, – церан сурт цIена, ша мадарра ду, геннара а гуш хуьлу. Дохк хIинца а яц, чан охъайижна, хIаваь а дайделла, аьхкено кIаддича санна. Лаьмнашка бIаьрг бетташ, лаьтгара уьш.

... ХIан, ДегIаста, марша Iойла!

И шиь новкъаваккха веанера шен кIантаца Раджабца къена Сурхай. Раджаб товш вара, оьрсийн кIадинах тегна тIехкуьце Iаьржа чоа, букъ тIе тесна цIен башлакх, детин варкъдаьккхина герзаш, бустамаш. Иза ийзалуш, хабарна тIера воцуш вара.

– Хьо суна, Афилон, воккхахволу ваша санна вара, – элира цо. – Баркалла, суна оьшучохъ хъекъал луора ахъ.

– ХIинца хьо-хью Iемина хъайн гIуллакхаш дика кхочушдан, хIумма дац. Ткъа гIуллакх галдалахъ а – и дIанисдан хуурдолуш а ву, атта амал ю хьан.

Сурхайс ши говр элийнера.

– АллахIа дуккха а ханна ирс лойла хьуна! – элира Афилона.

– Шайна бохам хилин – тхуна схъабайита и, ирс хилин – шайна дита, – элира Исмила, тIаккха говр дIахъайира эвлана гуотоссуш, Куппе боьдучу адамаш кIезиг дIасалелачу некъехъа.

Цхъа а некъахьовзам ца хуьлуш дIакхечира СогIратIла. Кхузахъ, Афилонан хъаша волчохъ, Исмиле яздина кехат а карийра. БойсагIара ша волчу дIакхойкхура. ХIинцале а пхи бIе сов бере вовшахкхеттера цуьнан гондхъарчу меттигашкара.

Афилон цец а ца велира Исмилан сацамах – лаьмнашкара араболу некъ ша цхъамма бан безаш хилар даго цунна хьобху дукха хан яра, ткъа цу тIе а Исмил цхъана агIор бакъ а ма вара. Мича кхача гIерта веза хIинца, хIун лаха? Дикачу

гІуллакхна юьстах Іийр волуш стаг а ма вац Исмил.

– Иштта хуьлийла а ма дац, дерриге а гуттаренна кьарделла сецна аьлла, – юх-юха а олура мурдо. – Кхузахь ца Говгтахь а, цхьанхьа кхечанхьа карзахдер ма ду халкъ.

– Кибит-Махьма ву халкъ ГІатто кечамбеш, – ларлуш элира Сурхайс. – Тхуна тІе стаг а вайитинера.

– Ямартхо ву-кх хьан Кибит. Имам воьхкина, ткьа хІинца дерриге а гІуллакх шен цІарна тІеяздан гІерта. ХІинца дерриг а юхадІадола деза, обаргашна тІера, ширачу заманахь санна. ХІинца хІора а ву шен-шен коьртан да. Хьайна цхьа иттех накьост караве – тІаккха дІадоладе. Ткьа имам хоржур ву бохург цкъачунна Іаддита деза, керла стаг гучаваллалц, кьеначара-м дерриг изьх шайна тІеэцнера, – бохура Исмила. – Кьаьркьа мердолуш вар-кха со хІинца. Кьаьркьа а мелла, томканах юьзна луьлла а латийна, хелхахьаьвзар вар-кха!.. Калуге гІур ву, имам волчу хьошалгІа кхочур ву, эр ду: гой хьуна, дада, оха хІинца лелошдерг! Хьуна лаахь, эшар лакха ас хьуна?

Октябрь бутт юккьебахча – лаьмнашкахула дІасалела хан яцара и – Афилон шен зудчуьнций, кІантаций СогІратІлара ломан дукъ тІехула Нухье ваха новкьавелира. Иза сингаттамо эккхийна вуьгура. ХІара ша а кхеташвоцчу кхераро хьалхахьа дІалобллура, садапар хІун ду ца хууш. Цкъа дуйхьхьара Кьилбаседехьа, Нохчийчу, дІаваха дог хилира, цигара дІа Іаьржачу хІорда тІе ваха, амма Нохчийчуьра хІорда тІе боьду некъ бежа бара. ТІаккха ойла хьаьвзира Гуьржийчу кхача. Кхерсташлелачу пхьар-ламанхочух цхьаннен а шеко хуьлийла дацара, амма цхьаь шена айкхваларна кхераро и некъ а битийтира. Гуьржеж иза гІазгІумкийн пхьераша Іедална дІавала тарлора. Мича гІур ву тІаккха? «ЭхІ, биэн-башха а дац, кхузара цхьанхьа генаваьлчяхьана», – ойла йира, тІаккха Нухь хаьржира. Амма лаьмнийн дукъал дехьавала чІогІа хала хан яра тІекхаьчнарг. Лаьмнашкахь ло диллинера. Гуьйренан мехаш хьекха дуйладеллира. Некъаш лайно хьулдинера. Цкъацкъа буса сама а волий, ойланаш йора цо, бІаьсте тІекхаччалц собардан деза олий, амма сихха и ойланаш йоха а йора. Стенга хьобжуш Іийр ву? Селхана хьан хьаша хиллачо мотт тоххалц – хІара ву-кх и, ГІаравалла вуьйцу Афилон, хІара ву-кх и шен зудчуьнций, бераций, схьалаца иза.

Росси, кьена нана санна, хІинца хІора дийнахь гІенах гора цунна, шена тІекхойкхура цо, хьобстура.

«ХІаь, сан некъ Малхбузехьа бу, – ойла йора Афилона. – Кхузахь кхочушдан ницкъ цакхаьчнарг цигахь далур ду».

Амма цкъацкъа, ерриге а ойланаш юх-юха луьттуш, шен дагна ницкъ а бой, цІехьхана хьалаоьккхура иза, керлачу ойлане синтем а бохабой. Бакьлуйш хилла-те Исмил? Лаьмнашкахь сецча, хІун дара-те? Тунгари чу а лечкьина, Іилла, экха санна, хан тІекхаччалц, бодашкахь мІараш а ирьеш!

Цо Шуанат самайоккху.

– Лаьмнашкахь ло ду... БІаьсте яллалц собардича хІун дара-те? – хоттура цо цуьнга. – Хала хир ду-кх хьуна, зуда.

– Хьан са ду-кх вайл дуккха а хьалхахьа дІадахнарг, – парГІат жоп лора цо цунна. – ГІур ду вай, хІумма дац. – Юха, цуьнан кьежбелла корта шен белша тІе а буьллий, техкабора и, мукъам а беш: «Аллон, Афилон, Аллон, Афилон».

ТІаккха уьш арабевлира. Октябрь бутт, хІуьттаренна санна, дера бара. Дукъа тІехь аьхка а Іуьллу ло, ткьа бІаьста а, Іай а дерриге дуьненах дІахьадда хуьлу и. ХІинцале цигара охьалаьхкина тІаьхьарлера даьхни, халла сехьабевлла цигахула Нухьера совдегарш, амма Шуанат кьарцалора: «ДІадоьлху вай!»

ГІийла сал-пал вирана тІейоьттира. Афилона кІант карайицира. Дечиган мор

гибоьллира Шуаната. Ницкъбора сингаттамо, сингаттамо. Цуо халачу новкъа дѣа а дуйгура.

Лаьмнаша буьрса тѣейцира уьш, шайна тѣ ма-кхеччи, зѣрашка кхоьссира, лайшна буха бахийтира, мехашца ѣавьдира. Деа дийнахь-буса дѣахира уьш, куьйгашца шайна хьалхара ло ахка а охкуш, тѣаккха, эххар а, лаьмнийн баххьаш тѣ хьалабевлира, махо дѣакхехьнера баххьаш тѣера лаьттан тѣаьххарлера цинцаш, лаьмнийн шера тѣулган даѣахкаш гуча а йохуш.

Кхузарчу меттигашна цѣе хѣун ю а ца хаьара. И кхузахь хьала ца летара. Шело тѣаьхь-тѣаьхьа чѣагѣлора. Виран мера чуьра чохь гѣорийнера, цундела багахула садоѣура цо, цомгашчу стага санна, охьа а йоьжна, шен садаллалц. Сал-пал охьатесначохь а йитина, кхидѣа буьйлабелира. Дукь кхачийра. Хѣа-хѣани, кхин цхьа де, кхин шиь а.

«Наб ма кхетахьара», – оила йора Афилона.

Цкъа цхьана мѣаьргонна малх схьакъедира, хьалхахьа цхьа ѣаьржа хѣума гучуелира, лахахь чохь. Эвла ю-кх!

– Суна кѣуьран хьожа кхийти, – элира Шуаната.

Цара болар сихдира.

– Аллон, Афилон! – халла са а доьѣуш, амма шен сенделла балдаш а диэлош, шабарш дора Шуаната.

Иштта дѣахира кхин а эхадийнахь, хѣаваан хьожа а йохуш. Тѣаккха охьа-хевшира. Ло тѣе а хьѣэкхна, цу кѣл левчкѣира. Корта хьийзара, амма йогура, алу хуьлура ойланех, хѣара сингаттам бацахьара, сенъелла, когаш гѣорийна Шуанат а, гѣораѣшна бер а...

– Хѣумма дац, Афилон, дерриг дика хир ду, вай кхана эвла кхочур ду, суна хаьа, – юх-юха а олура цо, дукха хенахь дуйна воьлхучуьра сецна кѣант шен садеѣаран ѣаьнарца вохван а гѣрташ. – Аллахѣах дуй буу-кх ас, кѣур ма хаало суна.

Цо Афилонан куьйга тѣе куьг хьоькхура. Амма кхунна хѣинцале хаалора, шашь кхин цхьанхьа а дахалур доций. Цѣран дахар сецнера, охьадоьжнера, новкъахь йоьжна вир санна, лешдара, цѣран дахар хѣинца дѣадаьллера.

– Аллахѣах дуй буу-кх ас, кѣур гергахь ма бу, – шабарш дора Шуаната. – Вай дика садоѣур ду, догѣмашка гѣора а даийтина, эвла дѣакхочур ду.

– Хѣаь, хѣаь, Шуанат, – олура цо, цхьана а хѣуманан ойлаечу хьолехь а вадара иза. Цуьнан коьрта чохь цѣххьана дерриге дѣатийра, паргѣатделира, ѣаржделира. Я буьйса хила а мѣгара и тѣеана. Кхуьнан куьг схьалаьцна долу Шуанатан куьг чѣагѣделира, метгах ца хьовш сецира. Иза хьалагѣатта гѣоьртира. Цуьнан коьрта тѣе тевжира. Хѣаь, гѣорийна. Лайн пенах дѣатевжира. Оцу сохьта дечиган болуш санна чѣагѣбелира когаш. Бѣаьргаш дѣакъевлира. Халла кхийира ойлаян: «Ма дика ду-кх, со тѣаьххьара леш», амма ша шийлачу коьрта тѣе куьг диллинчу зудчух кьахетаро ѣаламат кьязачу ницкъаца хабийра иза. Мохь хьакха я хѣаваь чуоза лиира цунна тѣаккха – и дар-кха цунна тѣаьххьара дагадогѣург.

Бѣаьста Тифлисе кхача сихвелла воьдучу Сагитна гира Афилонний, цуьнан доьзаллий ломан дукь тѣехь, йоккхачу юьрта дѣакхача шина сохьтехь некъбаллал генахь. Берзалоша а ца хьадинера декьий – хѣинца дахарх дѣахаьддачу хьолехь лаьттинера декьий бѣаьсте тѣекхаччалц. Дерриге а гѣорийначу, серлонехь кьегачу берана чѣагѣбелла кѣайн накха дѣакховдийначу зудчун коьрта тѣе куьг а гѣортийна, лаьттара кѣайн стаг.

Шийлачу маьлхан зѣаьнарш ловзура шано жѣамарш хѣиттийначу цѣран яххьаш тѣехь, ирсах а, паргѣатонах а бузаран, Далла хастамбаран серло царна луш.

Гочийнарг Бурчаев Хьалим

Шун книгийн терхи тIе

«Лаьмнийн хIайкал»

«Замано керла некъ буьллуш, лаьтта тIехь керла хебар дубжу, исбаьхьчу юьхь тIехь кьаналлин мухIаро юьтучу лорах терра, куц-кепах хуьйцуш. Оцу инзаречу хийцамийн йийсарехь нисло дуьненан мехкийн, халкьийн кхолламаш, некъаш. Цьхьадолчара цецвоккху шайн дахаран некъан цIеначу хIуоца, шорталлица, токхаллица, аьрхачу беран синтемза леларца, кхечара – еххачу заманахь экама ларийна и шен сийлахь – йоккхалла цIехьхана йожайо, гуттаренна а набаран тар тосий, тийналлин ИндагIехь дIахорцу...», – ишттачу дешнашца дIайолайо Айдамирова Машара «Лаьмнийн хIайкал» цIе йолу шен повесть. Ткьа ша кху тIехь бийца дагалаьцнарг вайн исторера цхьа мур хилар хоуьйту автора дешхьалхехь. Иаьржачу хIордана а Кьаспи хIордана юккьехь болчу, шех Кавказ олуш дуккха бIешераш хьалха дуьйна дуьненахь гIарабаьлла, тахана а шена тIехь дуьненан халкьийн тидам латтош болчу махках лаьцна инзаре тамашийна, туйьране, бакьдолчунна герга болу а хаамаш бовзуйту цкьа хьалха вайна Айдамирова Машара. И хаамаш – хабарш ширачу заманашкара историкаша, мехкаш гездархоша, Илманчаша, иштта кхечара а дитина йозанаш ду. Оцу шираллера хабарш халкьийн барта кхолларашкахула таханене схьакхьачна. «Масане дара и хетарш, моьттурш. Моьтгучунна тIехь кхоьल्लीна шира хабарш, туйьранаш. Иштта кхолладеллачу ширачу дийцаршкахь цхьана мIаьргонна гучудуьйлура цхьадолчу бакьдолчийн ИндагIаш а... Геннара цкьа бIаьрг тоьхча, Кьапказе бахийтинчу безамо ойланехь исбаьхьаллин сурт хIоттош, Геродоте, кхечаьрга а туйьранан Колхида олу мохк кхоллабалийтинехь а, оцу махка тIе боьду некъ юьхьарлаьцна хIурджема «Арго» а, цуьнан турпала тоба а, оцу буьрсачу махкахь карийна турпала амазонаш-мехкарий а иллешкахь бийцинехь а, уьш машаречу ойланца хийзина хиларан билгало яра», – ша дийца леринчунна гергавалаво дешархо автора.

Уггаре хьалха билгалдаккха деза хIара повесть кьоначу ешархочунна лерина хилар. Цундела, кегийчеран дог-ойла тIеерзоран Галашонца, автора сюжетан чолхалла а, кIоргалла а ца лехна, цунна коьртаниг ду шен ешархочунна кхета атта болу мотт бийцар, ша буьйцу хиламаш гуттар а лаккхарчу синайамца,

цхъаь вукхул тамашийна гайтар. Повестан коьрта турпалхой бу шех лаьмнийн хIайкал олуш йолу мехкарийн – тIемалойн (амазонийн) баьчча Иштар, къона сурхой-бIаьхой Лечий, Аьрзуй, Коьрий, хьуьнхахь алмазаша кхиййна, цундела Алмаз аьлла цIеяхна жима стаг а, бIонбаьчча Аьстмар, нохчийн баьчча Алдам, аланийн паччахь, цуьнан кIант, кхиберш а.

Из-чу бIешеран юьххехь элийн вовшашца барт цахиларо гIелийнчу Аланина тIелета дерриге дуьне шайн олалле дерзош богIу монголаш. Аланица гергара а, юххера а зIенаш йолу, цу юкьадогIуш долу а Къилбаседа Кавказера халкъаш а ду ххайкхазе веанчу мостагIчунна дуьхьало еш. Церан бартахой болчу половцаша тешнабехкбар бахьанехь оьшу цхьаьнатоьхна эскар. Амма кавказхой изшна бац. ТIаккха цул тIаьхьа ткъех шо хан яьлча юха а богIий схьакхочу монголаш. «Ткъа хIара «хьеший» дикачу, цIенчу ойланца хьуйьсуш бац хIокху агIорхьа. Буткъийчу бIаьргаш чохь сутаралла йогу, цкъа а Iебар йоцу сутаралла. Оцу хьежаро хIумма а диканиг ца хьобху. Синтем бойу, Iожалла хьобху хьажар ду иза. Шен тIулган онда накха схьатоьхна, лакхара охьахьобжучу ломан тархашна, малхана дуьхьал куьйган лаба а йина, бIаьргбетгаш бохку и хийра хьеший. Царна гойла а дац, оцу хьаннашкахь, лаьтгах, диттех, тIулгех, бецех дIаййна, цара мел боккхучу кога тIехь леррина тидамбеш тебна Iен турпала сурхой. Оцу тIемалойх бIаьрг ма-кхийтти, хуур дара мостагIчунна, лаьмнаша, шайн Iаламан буьрсаллах ира герз а дина, и хIокху шен берийн караделла хилар», – яздо шен юхайийларшкахь автора.

Халачу, Iожаллин кхерам туйьсучу зиэрашка кхуйьсу шен турпалхой автора. Амма, мел чолхе хьал хIоттарх, тешам а, доьналла а бахьанехь уьш толамца чекхбовлу кхолламехь шайна язъеллачу халонех. Кху повестехь гуттар а ирачу къовсамехь бу безаммий – цабезаммий, тешаммий – тешнабехккий, доттагIаллий – мостагIаллий.

Вайн исторера уггаре бохаме еанчу заманех цхьаннах лаьцна йолу «Лаьмнийн хIайкал» повесть кегийрхой кхетош-кхиоран балха тIехь шех пайдаэца декхарехь ю, хIунда аьлча даймахке, халкъе безаммий, лераммий кхиор бу цо къоначийн дегнаш чохь.

Нохчийн исбаьхьаллин литературехь кху повестехь юьйцучу заманна лерина язйина говзарш яцара хIинцалц. Цундела и доккха совгIат а ду ешархошна.

БУРЧАЕВ Хьаьлим

2013-гIа шо: хиламаш, хаамаш

Поэташ декъалбира

Кусаев Iадизан 75 шо кхачарна, цуьнан кьинхьегаман некъан 55 шо билгалдоккхуш, кхоллараллин суьйре дIаяхьбира Зорбанан цIийнехь 2013-чу шеран 29-чу январехь. И вовшахтоьхнера Нохчийн Республикин яздархойна, журналистийна а Союзаша. «Цуьнан кьинхьегаман некъ – дийнна цъяна адаман дахаран оьмар ю. Делахь а, Iадиз, Iадцалуш, цу новкъа схьавогIуш ву, цо 23 книга арахецна. Уьш ю поэзин, прозин, публицистикин жанрашкахь язйина. Iадиз вайн юкьараллин дахарехь, радиоохь, телевидинехь къахьогIуш схьавогIуш ву» – аьлла, билгалдаьккхира суьйре дIахьошволчу литературин критика, яздархочо Бурчаев Хьяьлима. 1959-чу шарахь деша воьду Iадиз Кирсановск гIаларчу (Тамбовски область) тIеман авиационно-технически училище. Кхиамца иза чекх а йоккхий, Соьлжа-гIаларчу аэропортехь дIаболабо шен кьинхьегаман некъ. Амма стигланийн есаллашка, ша кечдой новкъадохучу нуьцкъалчу хIаваакеманаша ца Iехадо цуьнан лехаме дог. Журналистике болчу безамо, исбаьхьаллин дешан къайленаш йовза болчу лаамо Ростовски университетан журналистикин факультетан заочни отделене валаво иза...

Иштта голатуху цуьнан дахаран некъо, цунах журналист, поэт хуьлу...

Юбилейца яздархо декъалван гулбеллачу Iедалан векалшна а, яздархошна, литература таллархошна шортта цунах лаьцна дийца а, ала а дара. Республикин куьйгаллин цIарах юбиляр декъалвеш, цуьнан кхоллараллин белхан лаккхара мах хадош, Iадизна даггара баркалла элира Нохчийн Республикин

Парламентан Председателя Абдурахманов Дукхувахас. Цо билгалдаьккхира Соьлжа-гIалин историна лерина йолу Кусаевн тIаьхьбара киншка къаьсттина мехала хилар. Нохчийн Парламентан цIарах долу декъалдаран адрес а, мехала

совгІат а дІаделира цо юбиляре.

Нохчийн яздархойн Союзан цІарах Кусаев Іадиз декъалвеш, вистхилира оцу кхоллараллин Союзан куьйгалхо, НР-н халкъан яздархо Ибрагимов Канта а, председателан заместитель Мамакаев Эдуард а. Яздархойн цІарах юбилярна совгІатна нохчийн куй а, Россин яздархойн Союзан цІарах С.Есенинан орден а елира.

Кусаев І. кхоллараллин некъах дош элира «Орга» журналан коьртачу редактора Минкаилов Эльбруса. Цо

дийцира яздархочун кхоллараллин цхъайолчу башхаллех. Нохчийн яздархойх йолчу книгин чолхе истори ю, цуьнан кхо дакъа араделира цхъа дакъа вукхунах тера а доцуш. Юха уьш ерриге гул а йина, цхъана книге ерзийра Іадиза. И болх Іадиза дуккха а шерашкахь телевидинехь бинчу белхан жамІ дара. Ша хьалха нохчийн яздархойх, церан кхоллараллах передачаш дІахьош, уьш кечъеш биначу белхан бух тІехь язйина яра и книгаш. Дукха дика болх беш ву Іадиз хІинца а, хІокху тІаьххьарчу Іо шарахь иттех книга араьялла цуьнан. Ша дечун, дадезачун даима ойлаеш схъавоГуш стаг ву иза. Еххачу хенахь ша гулдинарг, гинарг а дІатеттина ца дуьтуш, хІора ша боккхучу когаца, керланиг гулдеш, хьегна къа ду цуьнан киншкаш.

Иштта къахьегна язйина тІаьххьара араьялла Соьлжа-ГІалех йолу киншка а.

Цуьнан кхоллараллин а, адамаллин а амалш йийцира Соьлжа-ГІалин гуламан депутата, юкъараллин цхъаьнакхетараллашца зІенаш латторан а, регионашца цхъаьна ГІуллакхашдаран комитетан председателан ГІюьнчас Абубакаров Рустама, историн Илманийн доктора Багаев Мусас, «Вести республики» газетан коьртачу редактора Юнусов Хьамзата, поэта Цуруев Шарипа, Нохчийн Республикин журналистийн Союзан председатела Хатуев Ислама, Нохчийн Пачхьалкхан Университетан студентийн векалша, дуккха а кхечара. Юбилярах къамелаш динчара, хІораммо бохург санна, билгалдоккхура Кусаевн дешнаш тІехь даьккхина «Сан ГІала» илии Соьлжа-ГІалин шатайпа гимн хилла дехаш хилар. Хийла къоначу поэтан, иллиалархочун кхоллараллин некъ Кусаев І. передачашкахь дакъалацарца дІаболабелла хиларх а дийцира гулбеллачара. Іадизан байташ тІехь даьхна дуккха а иллеш, эшарш а ю. Царна мукъамаш язбина композиторша І.Шахбулатовс, А.Халебскийс, З.Чергизбиевс, кхечара а. Халкъана дезаделла и иллеш, эшарш дІаолура Магомедов Султана, Буркаев Мовлада. Суьйренехь бевзашболчу артисташа Ясаев Мохьмада, Дудаев Зеламхас, Усманов Имрана, «Ламанхой» тобано кхочушдира Кусаев І. дешнаш тІехь даьхна иллеш.

Суьйре ерзош, Кусаев Іадиза даггара баркалла элира иза вовшахтоьхначарна, шен кхоллараллин белхан мах ходош, дош аьлларна, ша лерина мел венанчунна а.

Цуруев Шарипан 50 шо кхачарна лерина юбилейни суьйре дӀаяьхьира 5-чу февралехь Нурадилов Ханпашин цӀарахчу Нохчийн драмтеатрехь. Хьалхара дош элира Нохчийн Республикин яздархойн Союзан председателя Ибрагимов Кантас: «Суна Шарипан цӀе Москвахь евзира. 1995-чу шарахь «Росси» киноконцертни залехь вайн артисташа луш концерт яра, цигахь дӀааьллачу «Нана» цӀе йолчу иллино массеран а бохург санна бӀаьргех хи даьккхира. Оцу иллин дешнийн автор Цуруев Шарип хилар тӀаьхьо хиира суна...» Яздархойн союзан цӀарах мехала совгӀат делира юбилярна.

Цул тӀаьхьа дош «Даймохк» газетан коьртачу редакторна Шамсудинов Бувайсарна делира. «Тхойшиннан гергарло долу дуккха а хан ю, со школера дешна ваьллачул тӀаьхьа вевзина суна Шарип. Оцу хенахь дуьйна схьа кхуьнгара суна диканиг бен даьлла дац. Шарип хӀора дийнахь чу ца веача, тхуна гӀеххьачул дегабааме а долуш, «Даймохк» газетан воккха хьаша ву. Цуьнан бахьана ду газет юхаметтахӀотгочу хенахь, 2001-2002-чу шерашкахь, дуьххьара номер араьккхинарг иза хилар. Газетан орам Шарипехула схьабогӀуш бу бохуш, цунах даккхийдеш ду тхо».

Нохчийн Республикин парламента депутатата Бетрахмадов Руслана билгалдаьккхира, Шарип санна кьонахий вайн махкахь мел бу, вайн кьам довр дац аьлла. Нохчийн Республикин Парламантан Куьйгалхочун Абдурахманов Дукхувахин цӀарах сийлаллин грамота яларца декьал а вира иза. Культурин министран цӀарах вистхилира нохчийн пачхьалкхан драмтеатран директор Мелькиев Рустам. Цо дӀадийшира декьалваран адрес а, куьтурин министерс-

вон цӀарах мидал а елира. Театран цӀарах совгӀат дира «Новый город» тобано, Шарипан дешнаш тӀехь даьккхина иллеш дӀааларца. НР-н Илманийн академин Президент, историн Илманийн доктора Гапуров Шахьруддис академин президиуман цӀарах дӀадийшира декьалваран адрес. НР-н Илманийн цӀарах вистхилира физико-математикин Илманийн доктор Дадашев Райком а. Цо билгалдаьккхира: «Шарип вевзина доккха ирс хета суна, уллера вовзар 4-5 шо хьалха нисделла. Коьртаниг - кхуьнан адамалла хилар, цуьнан даг чу куралла цайоссар, иза кьахьогьгуш стаг хилар ду. Суна хетарехь, Шарипан поэзи кӀорггера философин маьлна долуш ю. Иза дешархочун тӀегӀан тӀе охьа ца воьду, дешар-

хо шен теган теге хълавалаво цо. Нохчийн Республикин Илманийн академин нохчийн маттахь долчу «Таллам» журналан жобпаллин редактор а ву Шарип.»

Поэтах а, цуьнан кхолларалах дош элира Нохчийн Республикин Интеллектуальни центрэн векалша Навразова Хъавас, Гадаев Вахас, Серганова Тауса, ткъа ишта Нохчийн Республикин дешаран а, Илманан а министерствон департаментан директора Каимов Абдурахъмана, оццу министерствон коьртачу говзанчас Тимергираев Асланбека, яздархоша Берсанов Хожа-Ахъмада, Эльжуркаев Мохъмада, Саиев Iумара, Кацаев Сайд-Хъасана, Борхаджиев Хож-Бауддис, Нохчийн Республикин харжамийн комиссин векалша, юбиляран юьртахоша, дуккха а кхечара.

Къамелаш динчара билгалдоккхура, Цуруев даима лехамехь, республикин, литературин, юкъяраллин-политикин а дахарехь шегара йоккха жигаралла гойтуш хилар. Цуьнан дIадолорца арадала доладелира «Васт» цIе йолу литературни газет, хIинца ша коьрта редактор волу «Хъехархо» цIе йолу хъехархойн газет а. Шарип декъалван баьхкинчу БердакIеларчу, Гезлой-Эвларчу дешархоша говза дIайийшира цуьнан стихаш. Ша илли дIаалале, НР-н халкъан артиста Усманов Иимрана Цуруев Шарипна лерина ша яздина могIанаш дIадейшира:

Массо а хIуманал и хеташ еза,
Ларийна адамалла, дебош, ахь хъайн.
Дахаро зийнехь а, ца хилла къиза,
Халкъо хъайн мел лайнарг ахь цуьнца лайн.
Поэзехь хъайн меттиг карийна хъуна
Ца хоржуш, ца къуйсуш я дарж, я гIант.
Даггара декъалван лаъа суна,
Хъакъволу, бакъволу вайн нохчийн кIант!

Ясаев Мохъмада, Кагерманов Раисас поэтан дешнаш тIехь даьхна иллеш, эшарш дIалекхира.

Суйре ерзош, Ш.Цуруевс даггара баркалла элира иза вовшахтухуш къахъегначарна, ша лерина мел веанчунна

МАХМАЕВА Малика

**Диц ма де
2013-чу шеран 1-чу ахшарна
“ОРГА” журналана язвала.**

Журналан индекс: 54929 Мах 265 сом, 02 кепек.

**Журналана язвала таро ю “РОССИН ПОЧТАН”
зленан отделенешкахь а, журналан редакцехь а.**

Журнал духкуш ду редакцехь.

12+

Нохчийн Республикин къаьмнийн политикин, зорбанан а,
хаамийн а министерствон пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературно-исбаьхьаллин журнал «Орга».

Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2012 шеран 10 майхь Федеральни службин Нох-
чийн Республикехула йолчу зIенан а, шуьйрачу коммуникацийн а декъехь тер-
горяран Урхаллехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00065.

Журнал зорбатоьхна «Грозненский рабочий»
цIе йолчу пачхьалкхан унитарни предприятиехь.
364021 НР, Сольжа-ГIала, Интернациональни урам, 12/35

Тираж – 2500 экземпляр. Заказ № _____ Бинна мах